

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет соціології
Кафедра галузевої соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«ЕТНОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ»

Спеціальність: 054 «Соціологія»
Освітня програма: «Соціологія»
Освітній ступінь: бакалавр
Кваліфікація: бакалавр соціології

Автор:

Степанян Тігран Арменович,
студент 4 курсу

Науковий керівник:

Петренко-Лисак Алла Олександрівна,
кандидат соціологічних наук, доцент

Бакалаврська робота допущена до
захисту рішенням кафедри *галузевої
соціології*

Протокол № _____ від «___» _____ 2021р.

Зав. кафедри _____ доц. Безрукова О.А
підпис

Київ- 2021

Реєстрація_____
номер_____
дата_____
підпис лаборанта кафедри**Рекомендовано
до захисту**_____
підпис наукового керівника_____
ініціали, прізвище наукового керівника**Результат захисту**_____
оцінка_____
дата захисту**Голова ЕК**_____
підпис_____
ініціали, прізвище**Члени ЕК**_____
підпис_____
ініціали, прізвище_____
підпис_____
ініціали, прізвище_____
підпис_____
ініціали, прізвище_____
підпис_____
ініціали, прізвище**Секретар ЕК**_____
підпис_____
ініціали, прізвище

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ МІСТА ЯК ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ	7
1.1. Соціальне та історичне вивчення простору міста	7
1.2. Формування і розвиток етно- та полікультурного простору міста.	12
1.3. Вірменські громади як складова полікультурного простору міста.....	22
2.1. Поняття ідентичності в сучасних дослідницьких парадигмах	26
2.2. Діаспора як інститут первинної етнічної соціалізації особистості	33
2.3. Генерація етнічності в освітніх і культурних установах	41
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВІРМЕН КИЄВА.....	46
3.1. Програма дослідження етнокультурної ідентичності вірмен.....	46
3.2. Аналіз результатів опитування	47
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60

ВСТУП

Актуальність теми. Міграційні процеси останніх тридцяти років сприяли формуванню етнічних громад в Україні і інституціоналізації діаспор в контексті етнокультурних процесів як в загальнодержавному масштабі, так і на регіональних рівнях. За межі своєї історичної Батьківщини, як правило, етнічні групи потрапляють в складні економічні, соціальні і культурні ситуації. Виникають проблеми, пов'язані з вивченням мови, працевлаштуванням, створенням побутових умов, формуванням соціальних і культурних зв'язків всередині етнічної спільноти, взаємодією з іншими етнічними громадами. Необхідність адаптації до місцевих умов, з одного боку, та існуюча при цьому потреба зберегти і передати наступним поколінням рідну мову, культуру, з іншого, визначають основну тенденцію в розвитку діаспорних груп і стимулюють створення етнічних громад.

Вірменська діаспора (спюрк) є однією з найчисельніших і найбільш розгалужених в світі. За даними відкритих джерел мережі Інтернет чисельність вірменської діаспори становить близько 13 млн осіб, між тим населення республіки Вірменії становить 2971 млн. чоловік (станом на початок 2021 року) [OST Armenia]. Вірмени є другим за чисельністю народом в Лівані і Абхазії, третім за чисельністю в Грузії, Сирії та Йорданії, а вірменську мову визнано одним з офіційних мов в Лівані і Іраку.

В Україні чисельність спюрк постійно зростала і, якщо в 2001 році налічувалося близько 100 тис. вірмен, то в 2020 році їх чисельність в країні зросла до 0,5 млн. чол. Станом на 01.01.2021 в Київській області зареєстровано 57 національно-культурних товариств, з них одна з найчисельніших - вірмени (2,3 тис., 0,1% від загального населення області) [Київська обласна державна адміністрація].

Київ в історично-етнографічному та етнокультурному відношенні є унікальним містом, в якому протягом століть взаємодіяли один з одним різноманітні етнічні групи, різні мовні, культурні і релігійні громади. У їх числі і вірмени. Вивчення історії формування Київської вірменської громади і її

сучасного стану з точки зору збереження етнічності, форм самоорганізації і способів інтеграції в полікультурному середовищі міста Київ заслуговує на увагу в контексті етнокультурної ідентичності та дослідження практики громад у місті.

Серед українських дослідників до розгляду проблематики простору міста, просторового виміру міста звертались Малес Л., Міхеєва О., Сенюра О., Соболевська М., Петренко-Лисак А., Серета В., Тищенко І., Шепеленко І. та ін. Формування уявлення про сучасні етнічні спільноти неможливо без вивчення історичних і культурних особливостей діаспорних груп. Громади національних меншин, історія їх формування та етнокультурна специфіка, характер взаємодії з іншими етнічними групами, особливості самоідентифікації і її прояв є одними з найбільш досліджуваних в сучасних українських наукових колах і представлені в роботах Коцура В., Оксютівич М., Петренко-Лисак А., Римаренко С., Сороки Ю., Чернової К. та інших дослідників. Потрібно визнати, що специфіка формування етнокультурної ідентичності в контексті інтеграції в міський простір ще не знайшла належного висвітлення.

Об'єктом дослідження є етнічна громада вірмен на території м. Київ.

Предметом дослідження є шляхи і способи формування етнокультурної ідентичності вірменської громади в міському просторі.

Мета дослідження - виявлення тенденцій етнокультурного розвитку вірменської громади в міському просторі.

Для досягнення поставленої мети визначені наступні завдання:

- вивчити, наскільки вірмени Києва пов'язані з просторами етнокультурної ідентичності ;
- дослідити практики вірмен Києва у міському просторі;

В якості попередньої гіпотези висувається наступне твердження. Для опису стану етнокультурної ідентичності вірмен в Україні (м. Київ) найбільш адекватною представляється теоретична модель акультурації, що припускає засвоєння культурних норм і зразків домінуючого етносу, але при цьому

ґрунтується на збереженні особливої групової ідентичності. Найбільш значимими факторами збереження вірменської ідентичності виступають сильна конфесійна ідентичність і збереження сімейних традицій у формі пам'яті.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ній вперше представлена та проаналізовані етнокультурні характеристики вірменської громади в міському просторі.

Теоретичною базою для вивчення даної теми стали нормативно-правова база про національні меншини, праці провідних зарубіжних і вітчизняних дослідників, інформація відкритих джерел мережі Інтернет.

Основним методологічним принципом при вивченні матеріалу став комплексний підхід до аналізу різноманітних джерел. В процесі дослідження застосовувався порівняльно-історичний метод, який дозволив виявити окремі аспекти культури вірмен в її розвитку. Узагальнення і систематизація дали можливість простежити розвиток етнокультури, а також впливу на неї міського середовища. На стадії збору матеріалу використовувався біографічний метод. Значну роль зіграли інші якісні методи: метод інтерв'ю, спостереження. Метод кількісного аналізу був використаний для обробки і репрезентації отриманих даних.

Комплексне використання методів дозволило найбільш точно розглянути перераховані вище завдання

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ МІСТА ЯК ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

1.1. Соціальне та історичне вивчення простору міста

Міста існують протягом декількох тисяч років, хоча період їх домінуючого впливу на соціальний, економічний і культурний розвиток суспільства дещо коротший. Американський соціолог, засновник соціології міста, глава чиказької школи Парк Р. (Robert E. Park) пише, що місто завжди описували як природне житло цивілізованої людини, що саме в місті людина створила філософію і науку і це означає, що саме в міському середовищі - в світі, який людина сама собі створила, - людство вперше піднялося до інтелектуального життя і набуло ті риси, які найбільше відрізняють його від тварин і первісних людей. Місто - основа західної цивілізації. [Park, с. 3].

Активне зростання міст почалося приблизно 200 років тому в найбільш розвинених західних країнах в результаті підвищення продуктивності сільськогосподарської праці, індустріальної революції, розвитку інфраструктури, відносно стабільної політичної ситуації. Але найбільш інтенсивна стадія цього процесу починається тільки в ХХ ст. Процес урбанізації йшов в ХХ ст. настільки стрімко, що іноді навіть говорять про урбаністичну (urban) революцію, хоча термін менш поширений, ніж «демографічна революція». На сьогоднішній день зростання чисельності світового населення і зростання міст - це дві складові одного і того ж процесу, оскільки приріст чисельності міського населення більш ніж в півтора рази перевищує приріст населення в цілому. Протягом наступних кількох десятиліть ми станемо свідками безпрецедентного приросту населення в містах країн, що розвиваються - за прогнозом ООН, вже до 2030 року 60%, до 2050 року 68% світового населення буде жити в містах [World Urbanization Prospects 2018].

У сучасній науці існує декілька десятків визначень поняття «місто», які базуються на самих різних ознаках: формування міської культури, виконання адміністративних функцій, зайнятість населення поза сферою сільського господарства, чисельність населення і т.д. Найбільш поширеним поки залишається демографічне визначення, яке проводить межу між містом та іншими населеними пунктами на основі чисельності проживаючого населення. Найбільш повне визначення поняття «місто», на наш погляд, виглядає як «місто - це крупний населений пункт, адміністративний, торговий, промисловий і культурний центр; це поселенський осередок раціональної організації і суворого ієрархічного співрозташування соціальних об'єктів та суб'єктів» [Петренко-Лисак, с. 230].

Проблема міст досліджувалася науковцями з моменту виникнення соціології як самостійної науки. Соціальні відносини в містах аналізували Вебер М., Дюркгейм Е., Зіммель Г., Тьонніс Ф. та інші класики соціології.

Як зазначає Вебер М., з соціологічної точки зору місто - це населений пункт (поселення), де діє ринок», при цьому населення настільки велике, що в ньому відсутнє специфічне для сусідів особисте знайомство один з одним [Вебер, с. 309]. Вебер виділив фактори, що дозволяють формувати суспільство, як міську єдність, і це: економіка (головна причина зосередження людей в місті), безпека, свобода і братство.

Тьонніс Ф. відзначав, що для міст притаманні «громадські» відносини, засновані на раціональних договірних засадах, низький ступінь соціального контролю, високий ступінь відчуженості людей один від одного [Сенюра]. В містах, незважаючи на велику кількість людей, людина ще більше відчуває себе самотньою, відносини між людьми знеособлені.

Ці ж ідеї розвиваються в роботах Зіммеля Г., який також відзначає, що збільшення контактів змінює їх якість. Раціоналізм, байдужість, замкнутість і відособленість - характеристики міжособистісних відносин в місті.

Зіммель Г. підкреслював, що контраст існує не тільки між містом і селом, але також між великим містом і маленьким містом, життя в якому, як і

в селі, відрізняється повільним, звичним і рівномірним ритмом [Зиммель, с. 24]. Велике місто надає людині індивідуальну і соціальну свободу: «Зараз житель великого міста «вільний» (в духовному сенсі) порівняно з дріб'язковістю і забобонами, які зв'язують жителя маленького міста» [Зиммель, с. 30]. Проте, свобода і незалежність у великому місті - результат взаємної замкнутості та байдужості. Фізична близькість і скупченість тільки підкреслюють духовну віддаленість, тому, на думку Г. Зіммеля, ніде людина не відчуває себе таким самотнім і покинутим, як серед загальної тисняви великих міст [Зиммель]. Зіммеля Г. цікавлять не адміністрація і політика, як управління містом, а спосіб життя містян. Його погляд можна назвати поглядом філософа суспільного життя. На відміну від Вебера М., Зиммель Г. розглядає взаємодію людини і великих міст. У провінції високо розвинені сусідські відносини, присутні братні почуття, на той час, як в великих містах, панує анонімність, «знеособленості» спілкування. Ця «знеособленість» дозволяє людині зробити нейтральною взаємодію з іншими городянами і вибудовувати відносини на підставі своїх інтересів.

Далі Зиммель наближається до точки зору Вебера і вказує на те, що велике місто - це «територія ринку, грошової економіки, поділу праці та спеціалізації професійних завдань». Німецький філософ поглиблює зв'язок людини і міста, вказує на сприятливий вплив анонімності на розвиток людини. На його думку, анонімність великого міста формує процес «десоціалізації» громадянина. Людина змушена пристосовуватися в новому місці, в новій групі, яка відрізняється від його початкової групи - сімейної або релігійної. Така ситуація збільшує особисту свободу громадянина, його можливості і розвиток.

Зиммель Г. піднімає питання соціального простору. На його думку, простір є соціальним тому, що він освоєний людиною, отже він може мати межі, які в свою чергу визначаються зв'язками, зонами діяльності людини. Зиммель Г. зазначає, що в місті на початку його існування не було міського простору, але були та співіснували різні общини. Саме їх просторово-

символічне зіткнення привело до утворення спільного простору міста. Міський простір складається із смислових точок, які утворюються в процесі життєдіяльності мешканців міста внаслідок осмислення матеріальних та нематеріальних умов життя. Головна їх функція – це створювати певний порядок, що перетворює простір в осмислений простір міста. Люди наповнюють точки своїми символами: владою, розвагами, житлом, храмами, торгівлею тощо [Зиммель Г. Соціологія пространства, с. 330].

Слідом за Зиммель Г. соціолог Парк Р. говорить про те, що саме великі міста найбільш радикально трансформували людське середовище проживання і нав'язали людям дисципліну майже повністю механізованого світу: в містах, особливо великих, де відбір і сегрегація населення зайшли найбільш далеко, проявляються морфологічні властивості, що не зустрічаються в менших за розміром популяційних агрегатах [Парк, с. 11]. Зростання міста - це не просто зростання чисельності, але і всі ті супутні зміни і рухи, які неминуче пов'язані зі спробами кожного індивідуума знайти своє місце в хитросплетіннях міського життя. Розширення нових районів, збільшення числа професій і видів занять, непередбачуване зростання цін на землю, - все це є процесом зростання міста і може бути виміряне через зміну положення індивідуума по відношенню до інших індивідумів і до товариства в цілому [Парк, с. 12]. Американський соціолог піднімає проблеми міграції, маргінальності, девіантної поведінки та багато інших, які продовжують залишатися надзвичайно актуальними для сучасної соціології. Одночасно з цим Парк Р. вказував на те, що багато аспектів міського життя ще продовжували залишатися маловивченими.

Вивченню міста також присвячено роботи Гарві Д. і Гайден Д., однак останню воно цікавить як носій соціальної та культурної пам'яті народу, етносу чи спільноти і розглядає крізь призму боротьби спільнот за право збереження власної історії. Наслідком такої боротьби стає те, що у мультикультурному просторі рішення про збереження будь-яких міських

об'єктів буде завжди рішенням про те, чия версія історії та пам'яті домінуватиме [Соціологія міста, с. 106]

Отже, місто - це не просто штучно створене людською діяльністю середовище, а і соціальна система, оскільки її складовими є соціальні суб'єкти - люди, які взаємодіють між собою. Тут слід звернути увагу на позицію Парсонса Т., який підкреслював, що соціальні взаємодії мають і фізичний аспект [Городяненко, с.141-154; Піча, с.70-84; Юрій, с. 79-81.]. Це, на наш погляд, особливо важливо при розгляді міста як соціальної системи. Адже місто як система - це і фізичний простір, наповнений матеріальними предметами, і соціальний простір, що складається з взаємодії людей.

Змістовне наповнення терміну «простір» залежить від того, з позицій якої науки, парадигми або дослідницької стратегії його розглядають. І хоча існує потреба в створенні якогось максимально загального визначення, що відображає суть поняття і задовольняє різним підходам, складно не погодитися з відомим урбаністом Гарві Д., який вважав, що «формулювання загальної дефініції простору виявляється нездійсненним завданням» [Harvey]. Однак цей факт не зупиняє дослідника в спробах дати визначення зазначеного поняття і зауважує, що «простір не є ні абсолютним, ні релятивним, ні реляційним сам по собі, але він може стати одним з них або трьома відразу в залежності від обставин» [Harvey]. Автор вважає, що використовувати той чи інший підхід нам слід в залежності від предмета аналізу, оскільки в своїх повсякденних практиках індивідууми, можливо, самі того не усвідомлюючи, використовують те чи інше уявлення про просторі.

Більшість досліджень у площині соціології стосувалися міського простору. Лефевр А. сприймав життя у великому місті як суцільне «виробництво простору» і вважав, що саме через «просторові практики» в умовах міста люди творять своє середовище, реалізують «право на місто» [Лефевр, с. 28]. Простір міста у Лефевра – це поєднання фізичного, соціального та ментального. Петренко-Лисак А. О. також відзначає, що

простір має як фізичний, матеріальний, так і чуттєвий, ідеальний параметри свого вимірювання і фіксації [Петренко-Лисак].

Соджа Е., досліджуючи міський простір, сприймав його провідною детермінантою міського образу життя, з матеріалістичним слоганом «середовище визначає свідомість» і стверджував, що простір впливає на позасвідоме в людині. Е. Соджа виділяє три простори: фізичний і матеріальний (можна виміряти та картографувати); суб'єктивний, ментальний, ідеальний (рефлексивно усвідомлюється) та той простір, який «...обживається, водночас реальний та уявний, актуальний і віртуальний, місце структурованого індивідуального і колективного досвіду та дії» [Soja, с. 271].

Суспільний розвиток призвів до того, що в епоху капіталізму міста почали розростатися та стали масовими «виробниками незнайомців». Як наслідок – відбулося взаємне відчуження, яке набуло універсальної форми відносин між людьми, де кожна людина жила для себе. «Гроші» стали єдиною та бажаною формою людських відносин [Локтіонова, с. 88]. Сьогодні міста, на думку англійського соціолога Баумана З., представляють собою простір, «...де чужинці перебувають і пересуваються в безпосередній близькості один до одного» [Бауман, с. 128].

Міста є місцем виняткового соціокультурного розмаїття, залучаючи приїжджих (чужинців, гостей і мігрантів). В силу цього соціальний простір міста набуває ряд специфічних особливостей: складна соціально-стратифікаційних система, широкі рамки соціальної взаємодії, висока інтенсивність інформаційних потоків, культурно-духовне різноманіття тощо.

1.2. Формування і розвиток етно- та полікультурного простору міста.

Проблема формування і розвитку полікультурності опинилася в полі зору і науки, і політики, і громадськості та загострюється в зв'язку з інтенсифікацією цілого ряду соціальних процесів. Так, розвиток торгівлі,

туризму, а також міжнародний діалог вчених і діячів мистецтва, мобільність кваліфікованих фахівців значно підвищують соціальну динаміку і є факторами культурного різноманіття. Одночасно з позитивними процесами існує еміграція, війни, кризи, сегрегація та ін. Опиняючись з різних причин в іншій країні, соціальні суб'єкти в більшості випадків зберігають свою етнічну ідентичність, навіть якщо вони не інтегруються в виділене співтовариство (діаспору).

Наслідки ситуації, що склалася, проявляються в тому, що сьогодні більшість держав хоча б в деякій мірі відрізняються вираженням культурним різноманіттям [Kukathas]. Практично всі розвинені країни є багатокультурними. Більшість з 200 сучасних держав є етнічно неоднорідними, а мононаціональні, де національні меншини складають менше 5% населення, зустрічаються набагато рідше, ніж держави з поліетнічним складом населення. Проте процес розвитку поліетнічності, або багатокультурності, для кожного з сучасних держав індивідуальний, розрізняються тривалістю, етапами розвитку, динамікою процесу. Держави з різноманітною етнічною структурою виникали там і тоді, коли соціальна мобільність значно зростала: в епоху стародавніх імперій, які ведуть активну торгівлю і прагнуть розширити свої кордони; в епоху великого переселення народів, а пізніше - в епоху колоніальних завоювань.

Феномен багатоетнічності постійно обговорювався і потрапляв в поле зору вчених. Раніше багатоетнічні суспільства називали «мультирелігійними», «мультиетнічними», «мультинаціональними» [Блинова], але для сучасного стану таких суспільств більш підходить термін «багатокультурність», або «полікультурність», оскільки відносини між етнокультурними спільнотами визначаються культурними факторами. Оскільки кожен етнос є носієм культури, що має глибоке коріння, то описувати сучасні суспільства слід через культурне різноманіття, що впливає на всі іманентні соціальні процеси і структури.

В даному дослідженні під культурним різноманіттям будемо розуміти відмінності, які створюються людьми в матеріальній і духовній культурі - від систем життєзабезпечення (господарство, їжа, одяг, житло) і комунікації (мова) до соціальної організації, поведінкових норм і релігії.

Для розуміння феномена культурного різноманіття використовуються поняття «багатокультурність», «мультикультурність» та «полікультурність». Спроба визначити «полікультурність» через «соціокультурний простір» дає можливість обґрунтувати переваги соціологічного підходу і показати її сутність. Крім того, введення поняття «полікультурність» пов'язане з необхідністю підкреслити позицію кожної людини по відношенню до великої кількості культур, що її оточують. Отже, «полікультурність» означає, що суспільство складається з різних етнічних груп і національних меншин.

З нашої точки зору, вагомим аргументом використання терміна «полікультурність» (замість «багатокультурність» і «мультикультурність») є інтенсивність етнокультурних взаємодій, яка посилилася останнім часом, і необхідність конструювання складного простору.

«Багатокультурність» передбачає швидше механічне об'єднання культур в одному просторі, в той час як «полікультурність» традиційно пов'язана зі складною системою соціальних відносин. Крім того, «полікультурність» - усталене, нейтральне поняття, на відміну від «мультикультурності». В зв'язку з цим, варто врахувати, що «мультикультурність» відображає проблему не стільки культурну, скільки соціальну, і, перш за все, економічну, яка тягне за собою і політичну.

В цілому ж є три тотожних терміни, цілком замінні, але вказують на деякі відтінки наукових підходів. В даному дослідженні буде використовуватися термін «полікультурність», враховуючи вищевказані аргументи.

В рамках наукових досліджень «полікультурність» практично завжди потрапляє в предметну область трьох дисциплінарних підходів: культурологічного, політологічного та соціологічного [Ковалинська]. Це

пов'язано з тим, що проблема полікультурності сучасного суспільства так чи інакше стосується трьох соціальних сфер:

- культури (вивчається розвиток і взаємодія різних культур на одному просторі),
- політики (в центрі уваги опиняється національна політика і, зокрема, мультикультуралізм),
- соціальних відносин, структур та інститутів (точніше, впливу фактора многоетнічності на трансформацію всього суспільства).

Чітке виділення зазначених підходів досить проблематично, оскільки вони явно переплітаються, а явища і соціальні процеси, які потрапляють у фокус їх зору - взаємозалежні.

Окреслені підходи доповнюються ще як мінімум двома, які спрямовані на вивчення не стільки самого феномена полікультурності або полікультурного суспільства, скільки похідних від його:

- психологічним. Очевидно, що культурне різноманіття вимагає від суб'єктів етнокультурних спільнот співіснування на єдиній території. Відповідно це впливає на індивідуальну і колективну свідомість і пов'язане з психологічними проблемами;

- конфліктологічним. Присутність різних культур на одній території передбачає неминучість конфліктів. Наслідком безпосередньої соціальної взаємодії носіїв різноманітних культур нерідко є генерацією міжетнічних конфліктів, обумовлених несумісністю цінностей, норм, традицій, світоглядів та ін. Від конфліктів не можна позбутися, але ними можна керувати. Некеровані повсякденні конфлікти можуть спровокувати ксенофобію, націоналізм і расизм, а також перерости в серйозні соціальні конфлікти, порушуючи соціальний порядок і руйнуючи суспільство. Завдання управління міжетнічними конфліктами, яке рано чи пізно в якості пріоритету ставить перед собою кожна полі етнічна держава, зводиться в результаті до адекватної національної політики.

Проекуючи концепцію відповіді на інтеркультурний феномени, Вальденфельс Б. акцентує на тому, що чужа культура не виступає як якась «після», що отримується в результаті відмежування від своєї. Досвід свого/чужого в культурі і між культурами конститується одночасно і існує в просторі і ніде більше. Так само як інтрасуб'єктивна чужість починається в мені самому, інтракультурна чужість починається у власній культурі, в яку чуже вплетено як павутина. У сучасному гетерогенному інтракультурному просторі перехрещення свого/чужого варіативні, різноманітні і мінливі. Вальденфельс Б. наполягає на тому, що Чуже володіє евристичними перевагами: «... ми не починаємо зі Свого, до Свого ми повертаємося від Чужого, через шок або поступово» [Вальденфельс Б. Топографія Чужого, с. 126]. Допущення початкової чистоти культури базується на ілюзії, адже чиста своєї культури була б тільки культурою повторень, культурою, що не дає відповіді. А саме в процесі відповіді культура знаходить своєрідність. Тому чуже, при всіх його небезпеках і загрозах, Б. Вальденфельс називає «еліксиром життя».

У інтракультурному просторі межі свого і чужого мінливі і рухливі. Чуже пронизує Своє, стає Своїм, так само як Своє може перетворитися в Чуже.

В інтеркультурному дискурсі, на наш погляд, основним у Вальденфельса Б. стає поняття «між», яке не відноситься ні до загальної культури (універсалізм), ні до безлічі культур (релятивізм). «Партнери обміну живуть не в спільному світі і не в різних світах, а саме у міжсвіті (міжкультурному просторі)» [Вальденфельс Б. Топографія Чужого, с. 62]. Інтеркультурність виступає основною характеристикою цього міжкультурного простору і є чимось більшим, ніж поєднання різних культур. Феномен інтеркультурності не є частиною ні своєї, ні чужої культури. Це простір відповіді на запит Чужого, в якому створюються нові сенси, які не належать ні своїй, ні чужій культурі. Інтеркультурний процес Б. Вальденфельса характеризує як децентрований, мінливий,

багатоваріантний, що включає протиріччя, які не можуть бути згладжені або уніфіковані. Ідея інтеркультурного обміну як креативного нон-фінального процесу, що відбувається в міжкультурному просторі, дезавує концепції «кінця історії» як такі, що засновані на поглинанні чужого.

Такий опис процесу інтеркультурності Вальденфельс Б. відстоює в полеміці з ідеєю Гуссерля Е., якійо допускав, що існує ядро свого «рідного світу», а чужість виступає як його модифікація і конститується в горизонті свого реального як поширення досвіду свого на чуже. Досвід чужої культури виявляється варіацією досвіду своєї культури. Модель порядку, яку застосовує Гуссерль Е., Вальденфельс Б. описує як модель «...ядра або кола; ядро знайомості допускає розширення “у вигляді кіл” або “у вигляді оболонки ядра”» [Вальденфельс Б. Топографія Чужого, с. 79]. Тобто, Світ постає як центр (свій світ), оточений далекими горизонтами. Вальденфельс Б. вважає, що така зацентрована модель не відповідає сьгоднішньому мультикультурному світу, де сфери «свої» і «чужі» не можуть бути розділені, вони пронизують один одного в змішуванні культур. Вальденфельс Б. багаторазово акцентує увагу на цій основній характеристиці взаємодії культур - одне-в-одному свого і чужого. Фігура «переплетіння» дає можливість описати механізм такої взаємодії. Відмовившись від ідей Гуссерля Е. про концентрацію на власному світі і осмисленні досвіду чужої культури, як модифікації свого досвіду, Вальденфельс Б. пропонує пошук слідів чужого в своєму, взаємодії в міжкультурному просторі. Чуже в Своєму знайти неможливо (оскільки вони розділені «порогом»); розуміти чуже на підставі розширення власного досвіду - значить позбавляти чуже «жала чужесті», але, віддзеркалюючись в своїй культурі, чуже залишає слід. Чужа культура пізнається за допомогою еквівалентів і резонансів, які знаходять у власній культурі. «Якби між культурами не було таких віддзеркалювань, то не було б ніякого інтеркультурного поля, яке уможливило б пізнання власних можливостей і загроз для себе завдяки пізнанню Чужого» [Вальденфельс Б. Топографія Чужого, с. 91].

При цьому можливим виявляється порівняння окремих культурних аспектів, але не культур в цілому. Світ культури, по Вальденфельсу Б., складається з селективних зв'язків і відсилань, які неможливо розписати у вигляді аспектів і перетворити в структурну побудову. Зв'язок між Своїм і Чужим відбувається як обмін в міжкультурному просторі. Причому обмін цей не опосередкований всеохоплюючим Третім (вертикальний універсалізм) і не базується в регіоні Свого (як вважав Е. Гуссерль). «Той, хто переживає цей досвід, черпає це радше з “дикого регіону” себе самого, який не включено до його власної культури й через який він перебуває у зв'язку з іншими культурами» [Вальденфельс Б. Топографія Чужого, с. 86].

В якості висновку слід зазначити, що ставлення до Чужого стає в феноменології Вальденфельса Б. пробним каменем для будь-якої концепції культури. Філософ визначає їх як простір креативної відповіді, як рухливе мінливе переплетіння подій, які віддзеркалюються, в яких своє і чуже конституюється одночасно і нерозривно один від одного. Філософія відповіді дає можливість чужому бути почутим, а не насильно приреченим на мовчання.

Безліч різних соціальних практик, що існують тут і зараз, ускладнює повсякденність. Це призводить до необхідності вирішувати проблеми, наприклад, дотримання в публічній сфері певного дрес-коду, який враховує культурні традиції меншини (хіджаб, джелаба, тюрбан тощо). У сфері гастрономії це вимагає існування особливого типу промисловості з виробництва харчових продуктів (кошерної, халяльної, пісної та ін.), ринків такої кулінарної продукції, а також врахування наявності різноманітних національних кухонь в структурі громадського харчування. Культурно-релігійні традиції означають існування релігійної інфраструктури, яка необхідна для дотримання весільних, поховальних та інших обрядів. Важливою рисою прояви мультикультуралізму в повсякденному житті є проведення різних акцій, заходів, проектів і програм, спрямованих на соціальну презентацію позитивних сторін етнічних культур. Як правило, це

збільшує кількість етнокультурних, фольклорних фестивалів, конкурсів, карнавалів, свят тощо.

Повсякденний світ повинен бути спокійним та стабільним, щоб природна установка (сприйняття повсякденного світу як існуючого а рiогi) змогла сформуватися і щоб зберегти принцип інтерсуб'єктивності.

Сучасні наукові уявлення про полікультурність пов'язані з дослідженням феномена міграції. Держави зобов'язані приділяти особливу увагу мігрантам, поважати їх культурні корені, гарантувати рівні права і робити більш комфортною адаптацію.

Необхідно відзначити, що, як правило, мігранти є яскраво вираженими носіями етнічних культур, що актуалізує етнокультурні практики в приймаючому суспільстві. Неминучим результатом масових етнічних міграцій стають міжетнічні (міжкультурні) контакти на груповому рівні, коли мігранти вступають в більш-менш тривалу міжкультурну взаємодію з представниками домінуючої культури.

Наслідки цього процесу полягають у включенні мігрантів в життєдіяльність нового, приймаючого суспільства, але це ще не означає, що самі мігранти (представники етнічних культур) «розчиняться» в новому для них співтоваристві. Значна частина повсякденних практик може виноситися і виноситися за рамки якогось загального мейнстріму. Наприклад, етнічний мігрант на своїй роботі може відповідати дрес-коду і іншим правилам організаційної культури та культури приймаючої країни, а вдома - переодягнутися в етнічний одяг і дотримуватися своїх обрядів і традицій.

Центральною ланкою в негативному ставленні до культурних меншин виступають етнокультурні стереотипи, що формуються, як правило, внаслідок дефіциту міжкультурного спілкування, як в публічному, так і побутовому просторі. Соціальні практики полікультурності обмежують процеси формування негативної стереотипізації. Мультикультурні практики сприяють формування цінностей, необхідних для підтримки полікультурності суспільства, зміст яких полягає у визнанні рівності,

неповторності і різноманіття культур. Сукупність результатів соціальних практик в рамках мультикультуралізму впливає на громадську думку, яка, в свою чергу, підтримує соціокультурні норми по відношенню до представників культурного різноманіття. Дані норми спрямовані на обмеження асиміляційних впливів на етнокультурні меншини.

Найбільший інтерес для нас представляє локальне міське полікультурний інформаційно-комунікативний простір. Тут дотримується основна ознака полікультурного простору - кількість різних етнічних культур і їх носіїв на одній території. Для міста (перш за все - великого) воно істотно вище, ніж для сільської місцевості. Для найбільших міст, що знаходяться на перетині основних транспортних магістралей (автомобільних, залізничних, морських, авіаційних і ін.), їх кількість значно збільшується. Стійкого зв'язку між типом міста за кількістю жителів і кількістю присутніх етнічних культур, напевно, немає, але сам по собі фактор збільшення жителів і зміни статусу впливає на етнонаціональний склад населення. Причини тут носять елементарний (прагматичний) характер: можливість працевлаштування; наявність житлоплощі (навіть, якщо це не придбання житла); отримання хоча б мінімального набору соціальних послуг; можливість об'єднатися або примкнути до етнічної групи.

Таким чином, місто спочатку є осередком міграційних потоків, і чим більше місто, тим ці потоки інтенсивніше.

Зростання міграційних потоків залежить також від зовнішніх факторів (воєн, соціально-економічних криз, державної політики тощо), географічного розташування міста і політики на місцевому рівні. У міському співтоваристві, як правило, можна виділити кілька поколінь мігрантів. В цілому, можна говорити про те, що етнокультурні комунікації в місті більш складні і інтенсивні. Це підкріплюється рядом факторів, що визначають сутнісні характеристики міста.

По-перше, місто внаслідок перенаселення і відповідного ритму життя має підвищене агресивне середовище, яке підсилює міжетнічні конфлікти і саме, в свою чергу, заряджається від таких.

По-друге, щільність населення передбачає постійні контакти, в яких збереження етнічної ідентичності набуває особливого значення.

По-третє, загальний міський спосіб життя впливає на етносоціальні стереотипи, що призводить до формування «гібридних», суперечливих в своїй онтології патернів.

В цілому, полікультурність - найважливіший атрибут будь-якого сучасного міського простору. Наявність мігрантів, зустріч різних культур, різні мови, різні манери і одяг - все це посилює культурну гетерогенність міста.

Відзначимо, що полікультурний простір вбудовано в фізичну територію. Міське середовище відображає багатоетнічність суспільства. Представлений сукупністю клерикальної інфраструктури, представництв етнокультурних спільнот, національних закладів громадського харчування, а також вулиць, кварталів, парків, ландшафтних ансамблів, міський простір дуже чутливий до етнічних процесів і міжетнічних відносин (наприклад, ще зовсім недавно в українських містах не було костелів, мечетей і ін.). Міський простір наповнений інформацією, оскільки містить відомості про цінності, традиції, історію, культурних патернів етнокультурних спільнот.

Якщо мова йде про полікультурний простір, то в міському середовищі за визначенням повинні бути місця, пов'язані з культурою різних (у всякому разі, всіх основних) етнічних груп, а також місця, які своєю присутністю підтримують ідею сформованого або такого, що формується багатоетнічного співтовариства. Іншими словами, міський простір сам по собі несе інформацію, яка є безпосереднім комунікативним каналом. Відповідно, соціальний суб'єкт відчуває вплив полікультурного середовища міста на власну думку і соціальну поведінку.

1.3. Вірменські громади як складова полікультурного простору міста

Державність вірмен стало актуальним на мапі світу, які поділяли між собою великі імперії у ХІХ ст. Як в Україні, політична ситуація сприяла розвитку національної ідентичності за рахунок створення політичних партій. Повістка угруповань традиційно різнилася на ліві та праві погляди, що частково зіграє рокову роль для звичайних вірмен під час Першої світової війни. Ми маємо тезис про те, що вірменські громади у більшості випадків чудово наповнювали та наповнюють соціальний, фізичний та ментальний простір міста де б вони не були. В розвинутих містах Османській імперії, капітал, представлений у різних формах був сконцентрований в руках вірмен та греків, але при цьому, як і більшість титульних націй в імперії належали до класу селян. Вірмени населяли Східну частину імперії, де не було великих міст, але геній греків та вірмен був далеко за Понтом та Ваном. Стамбул, Адана, Трабзон та інші багаті міста були підкорені підприємцями, за успіхами якими і складалася ідентичність у міському просторі і вірмен. Прихід до влади молодотурків та початок війни обернули якості вірмен проти них самих та кривава участь настигла їх 24 квітня 1915 року, коли підприємців, представників інтелігенції зібрали за наказом молодотурецького уряду та по-різному вирішили долю мучеників. Частині в'язнів вдалося вижити завдяки соціальному капіталу, який вони набули в Стамбулі. Стамбул – місто крос культурне, тому шанс на те, що представники різних етнічних груп владнають зв'язки на такому інституціональному рівні як турецький уряд зростає.

В наслідок масових різанини, депортацій, змушеної ісламізації, вірмени розпорошилися по всьому світу і на сьогоднішній день існують міста, чия ідентичність є неповною без культури вірмен. Встановлення радянського режиму у 1921 сприяло містобудуванню на зруйнованих війною землях після війни з Туреччиною, самим СРСР. Контингент західно-вірменського

походження знайшли свою долю у Франції, Канаді, США, Уругвай, Бразилії, Аргентини, Лівані, Ірані.

Ідентичність людей, які називають себе вірменами відтворилася завдяки місцям пам'яті, які залишили після містяни. Сюди можна включити: кладовища, церкви вірменського канону, хачкари (великий вибитий на туфі хрест), назви вулиць, журнали, культурні центри.

Наприклад, у районі Парижа Ст. Жермен простежувалась концентрація вірменських іммігрантів, за що отримала назву «Le Petite Naïstan» [Novanessian, с.377-384]. Місто-сателіта Бейрута, Бурдж-Хаммуд, сюди вірмени тікали з концентраційного табору «Дейр-Зор», новоприбульцям дозволили будувати домівки завдяки тому, що ці землі більше не входили до юрисдикції Османської імперії. На сьогоднішній день, мер міста – вірмен, Мардиг Погосян. На сьогоднішній день, у Бурдж-Хаммуді нараховуються чотири школи та два коледжі, які мають конфесійний напрям, як Вірменська приходська школа Аксора Кассарджяна.

Чисельність вірмен по всьому світі невідома через те, що на території сучасної Туреччини проживають невизначена кількість крипто-вірмен. Це вірмени, які під час та після геноциду прийняли іслам, стали члена турецьких сімей, змінили імена. До речі, змінилась і місце їх прописки, бо на протязі усього ХХ століття змінилась й назви міст, в якому концентровано проживали вірмен – Східна Анатолія.

Дослідженням та підтримкою вірменської ідентичності в Туреччині займалася газета «Агос», яка досі функціонує, навіть після резонансного вбивства її голови – Гранта Дінка у 2007 році. Щодо світового масштабу, ми маємо нагоду посилатися на роботу «Little Armenias». Ось, що вдалося зібрати досліднику:

- Los Angeles: 300-400,000
- Moscow: 300-500,000
- Paris: 100-150,000
- Lyon: 80-100,000

- Marseille: 100-150,000
- Beirut: 30-60,000
- Buenos Aires: 60-90,000
- São Paulo: 30-40,000
- Istanbul: 40-60,000
- Montreal: 30,000
- Toronto: 30,000

Джерело: [Little Armenias, R. Koulaksezian, 2020]

Спюрк України є одним з найактивніших вірменських діаспор у світі. На сьогоднішній день в Україні нараховується багато активної молоді, яка збирається в культурних центрах, створені майже в кожному адміністративному центрі України. Імпульси в діаспорі задаються ритмічно, завдяки тому, що міські вірменські організації консолідовано прямують під егідою «Спілки Вірмен України», яка сприяє культурному розвитку вірмен усіх вікових груп. Спілка працює над різними проектами, починаючи від грантів, професійних об'єднань, стипендій закінчуючи сезонними таборами для прогресивної молоді. Соціальний простір у місті Києва існує завдяки тому, куди вірмени можуть піти та підтримати зв'язок один з одним. Інститут сім'ї є важкодоступним для опису, тому ми проводимо дослідження. З іншого боку, є інститут релігії, який є фундаментальним у побудові відносин на різних рівнях соціалізації. Культура має властивість «виникати», коли це потрібно. У вірмен багато релігійних свят, що є важливим фактором у розвитку вірменської культури. Отже, церкви, каплиці наповнюють фізичний простір. Церква Србоц Наатакац (Святого Мученика) – символ фізичного простору Києва для вірмен. Щонеділі, віряни різного віку збираються для прочитання молитви на тематику, яку обирає церква та прихожани. Вірменська церква – каталізатор фізичного, соціального та ментального простору. Результати дослідження покажуть, наскільки конструкція реальності в міському просторі Києва неможлива без церкви для вірмен.

РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРАКТИКИ ГРОМАД У МІСТІ

2.1. Поняття ідентичності в сучасних дослідницьких парадигмах

Особистісний розвиток людини можливий тільки в соціумі, причому важливу роль відіграє соціальна група, до якої людина належить. В ході численних актів соціальної взаємодії з іншими, людина починає все глибше усвідомлювати «Хто Я?», «Який Я?» і т.д.

Сучасна людина відчуває труднощі з ідентичністю. Дана проблема не була відома традиційному суспільству, оскільки людина традиційного суспільства знала хто вона, що робить в цьому світі і в чому її призначення. Гарантом стійкості соціального стану і сприйняття себе частиною суспільства виступали сімейні зв'язки, підтримка роду і родичів, релігійна приналежність, а також більш широкі гарантії у вигляді соціального статусу (знаходження на тому чи іншому рівні соціальної ієрархії), включеності в професійні об'єднання.

Сучасна проблематика ідентичності обумовлена тим, що наслідком урбанізації став перехід більшості населення з культури сільської (традиційної) в культуру міську [Кравченко]. В результаті диференціації і інтеграції систем відносин в суспільстві ускладнювалися форми, типи, посилювалися відмінності рівнів ідентифікації індивідів по відношенню до сім'ї, роду, до різних соціальних груп, етносу, держави і т.д.

Перш, ніж говорити про етнокультурну ідентичність слід розуміти, що представляє собою ідентичність в загальному вигляді.

Серед найбільш впливових теоретиків ідентичності слід виділити Дж.Г. Мід, який розумів ідентичність як соціальне утворення. Ідентичність за Дж.Г. Мідом - це здатність сприймати людиною свою поведінку як єдине ціле, як рівноважну систему імпульсивного, внутріпсихічного і соціального, що може гарантувати успішну адаптацію [Єгупов].

Індивід самоідентифікує себе в ході соціального спілкування, продукуючи на себе загальноприйняті соціальні критерії. Дж.Г. Мід виділяв дві складові частини ідентичності:

- 1) складається з соціальної взаємодії,
- 2) активна, за допомогою якої індивід може не тільки співвідносити себе з соціальними ролями, а й ігнорувати їх.

Кулі Ч.Х. підтримує думку про вплив ролі інших для формування індивідуальних уявлень про власне Я. Однак, ідентичність він вважав інстинктивним відчуттям. Кулі Ч.Х. визначав тотожність соціального Я через співвіднесення власних репрезентацій індивіда з очікуваннями інших про нього («дзеркальне Я») [Єгупов].

Сучасне теоретичне осмислення поняття ідентичність сформувалося до кінця 60-их років ХХ століття.

Термін «ідентичність» входить в словники гуманітарних наук в 70-х роках ХХ століття, проникає в довідки, енциклопедії. Насьогодні потік публікацій, які виносять у заголовок слово «ідентичність», стає практично безмежним і феномен ідентичності входить в коло інтересів фахівців різних наукових дисциплін. Дослідивши низку публікацій Дробижевої Л.М., Кіслої Г.О., Колісник О. В., Остапйовського О.І. , проблема ідентичності виявилася складною і багатогранною.

Ідентичність, як науковий і соціальний феномен, не має однозначного змісту. У світовій соціології існує цілий ряд методологічних підходів до вивчення ідентичності. Кіслої Г.О. наголошує, що в більшості наукових підходів до вивчення ідентичності є один конструкт, який присутній в методологіях, а саме проєкція на соціальні групи, на соціальні спільноти. Виходячи з цього постулату, науковцем були виділені основні соціальні теорії для аналізу феномена ідентичності (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Основні соціальні теорії ідентичності

Автор	Наукова теорія	Науковий конструкт
1	2	3
Е. Еріксон	Теорія розвитку особистості	«Соціальна ідентичність» - це знання людини про те, що вона належить до певних груп. Є наслідком міжгрупових відносин
Г. Теджфел, Дж. Тернер	Теорія соціальної ідентичності (SIT)	Передбачає, що люди шукають позитивну соціальну ідентичність, що дає їм позитивну самооцінку, засновану на їх статусі у групі. Вони намагаються домогтися «позитивної самобутності для своєї власної групи, щоб захищати і підтримувати свою самооцінку як члена групи»
П. Бурдьє	Соціальна філософія	Ідентичність розумінні свого місця в світі
А. Щюц, Н. Луман, П. Бергер	Соціологічна феноменологія	Ідентичність як якийсь цілісний образ, який індивід складає про себе, через співвіднесення себе з деякою соціальною групою
І. Гофман	Символічний інтеракціонізм	Соціальна ідентичність - типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої він належить
Ю. Хабермас	Теорія комунікативної дії	Етнічна приналежність це легкий і чіткий спосіб вираження щирого почуття групової ідентичності
Г. Гарфінкель, Х. Сакс, І. Хейзинг	Етнометодологічна школа	Ідентичність визначається як самотипізація індивідом самого себе за допомогою співвіднесення з деякими соціальними групами
З. Бауман	Теорія постмодернізму	Про ідентичності згадують тоді, коли немає впевненості в своїй приналежності, тобто, коли людина не може з упевненістю визначити своє місце в різноманітні поведінкових стилів і шаблонів, не знає, як переконати оточуючих в тому, що це місце він займає по праву, для того, щоб обидві сторони знали, як поводитися в присутності один одного. Ідентичність не є приватною справою. Наша індивідуальність є продуктом суспільства

Джерело: [Кісла, с. 81]

На нашу думку, ідентифікація полягає у виявленні себе в суспільстві, запровадження себе в якості суб'єктно-значимого в відповідному соціальному співтоваристві, в якому формується своє Я. Ідентифікація -

основний механізм соціалізації індивіда, що виявляється через емоційно-стійке ототожнення індивіда з групою, соціальною спільнотою, усвідомлення групової приналежності, в результаті чого індивід стверджує і розвиває себе, своє Я. Процес ідентифікації має постійно відтворюваний результат - особливу якість людини - ідентичність, яка визначається сукупністю якостей, норм, цінностей, що інтегруються індивідом в своє Я. Ідентифікуючись, людина набуває відповідні суб'єктні особистісні характеристики.

Науковці виділяють соціальну, особистісну, гендерну, професійну, етнічну (національну), релігійну ідентичність тощо. В рамках даного дослідження нами буде розглядатися етнічна (національна) ідентичність, яку Деніка Е., англійський соціолог, як і багато інших етносоціологів, пропонує розглядати за допомогою таких структурних складових:

- самовизначення (розуміння власного та інших груп),
- самоідентифікація (маркер, який використовується для членів групи),
- стосунки, взаємовідносини (виникають в своїй групі та інших групах),
- поведінка (моделі поведінки, характерні для етнічної групи).

Українська соціологія, вивчаючи ідентичність як приналежність до соціальних мікрогруп, структурує ідентичність наступним чином:

громадянська, етнічна, регіональна, локальна, пострадянська, європейська, світова. Основою для конструювання Box of Identity є методика М. Куна і Т. Макпартленда в українській модифікації: «Ким Ви себе вважаєте?» (рис. 2.1).

Результати щорічних моніторингових опитувань 2010-2019 років, які здійснюються за методом самозаповнення анкет (self-administered) і представлені на рис. 2.1., показують, що більшість себе ідентифікує, як «громадянин України». Протягом досліджуваного періоду суттєвих змін не відбувалося. Польовий етап дослідження проходить 2 тижні, загальна кількість опитаних складала в середньому 1800 осіб. Загальний контроль якості роботи здійснював Інститут соціології НАНУ.

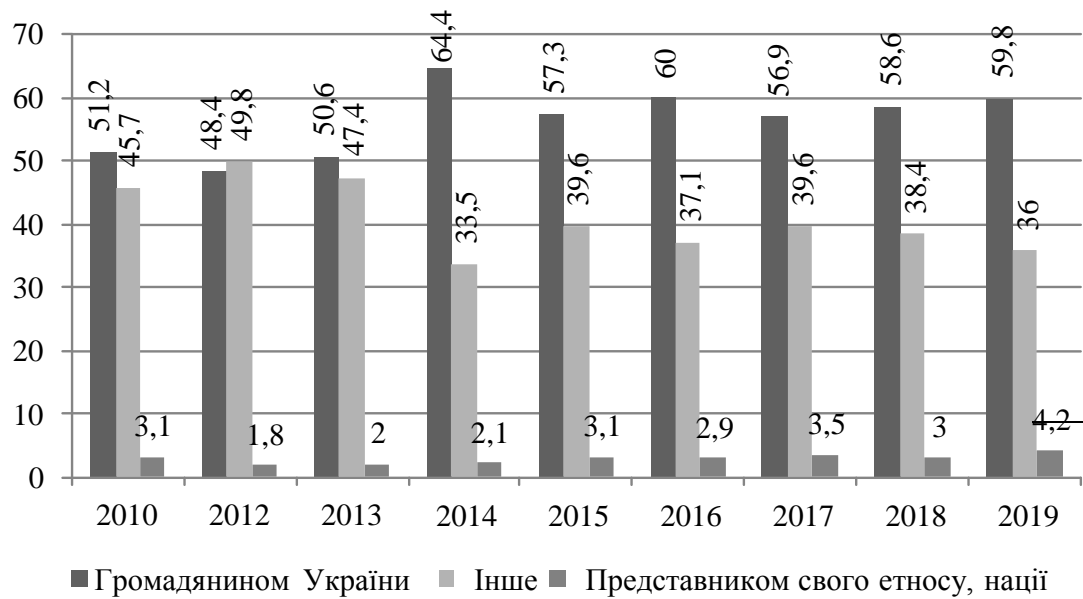

Рис. 2.1. Результати моніторингових опитувань «Ким Ви себе вважаєте?» за 2010-2019 рр.

Джерело: складено автором за матеріалами [САЙТ; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, с. 468]

Етнічні ідентичності не є фіксованими і змінюються відповідно до суб'єктивної оцінки окремими особами та групами осіб обставин в даний момент і в конкретному місці. Яскравим прикладом є радикальна зміна української національної ідентичності після подій в Україні в 2014 році, коли регулярно почала декларуватися українська самоідентифікація, гордість від громадянства України, прихильність до державних символів, готовність захищати Україну і працювати на її благо. Більшість людей говорять про свій власний досвід або досвід людей, які їх оточують, а деякі узагальнюють ці індивідуальні зміни, роблячи висновок про консолідацію української нації.

Порівнюючи результати двох загальнонаціональних досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) в 2012 р. і у вересні 2014 року, проф. Кулик В.М. аналізує зміни в громадській думці за період, що охоплює Євромайдан і початок війни з Росією [КУЛИК]. Крім того, дискусії в фокус-групах, проведені КМІС в лютому-березні 2015 року в різних регіонах країни, дозволяють виявити нюанси преференцій і

обумовлюють їх мотивації. Науковець аналізує зміни в двох основних вимірах української національної ідентичності: її пріоритетності щодо інших соціальних ідентифікацій і її змісту, тобто певному розумінні того, що ж означає належати до української нації. Аналіз показав, що національна ідентичність не тільки стала більш пріоритетною, але і значно змінилася за змістом, що проявилось насамперед у зростаючому відторгненні Росії і більшому прийнятті українського націоналізму. Разом з тим, тенденції ніяк не є однорідними по всій країні.

Як в 2012, так і в 2014 роках опитування включали, серед інших, питання про первинну територіальну ідентифікацію. Респондентів запитували, ким вони вважають себе в першу чергу, даючи на вибір варіанти, що відповідають різним рівням - від місцевого до глобального. Результати обох опитувань показали, що національна ідентифікація значно перевершує місцеву, регіональну, пострадянську, європейську та глобальну (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Результати опитувань щодо національної ідентифікації населення України

Джерело: складено автором за [КУЛИК, с. 95]

У 2014 році 61% респондентів у загальнонаціональній вибірці вважали за краще позначити себе як громадян України, в той час як ідентифікацію зі

своїм містом чи селом обрали 21%, а з регіоном - 9%. Інші опції набрали менше 5%, але слід зауважити, що глобальна ідентифікація виявилася не менш популярною, ніж пострадянська. Більш того, в порівнянні з опитуванням 2012 року, в 2014 році національна ідентифікація зросла на 10%, в той час як локальна знизилася на 7%, а регіональна практично не змінилася. Іншими словами, розрив між національною ідентифікацією та іншими значно виріс. Дослідник також наголошує, що превалювання національної ідентичності не розподілена рівномірно по країні. Національна ідентичність явно переважає на заході і в центрі, як і в більшості східних і південних регіонах вона більш пріоритетна, ніж інші ідентифікації. У той же час на Донбасі вона займає лише третє місце після регіональної та місцевої ідентичностей. На заході і в центрі пріоритетність національної ідентичності зросла за час між двома опитуваннями, але на Донбасі вона значно знизилася, зате там посилилася регіональна ідентифікація. Це означає, що жителі Донбасу все більше відокремлюють себе від решти України, сприймаючи себе скоріше як жителів Донбасу, а не як українців [КУЛИК].

Дослідження Кулика В.М. побудоване на опитуванні, проведеного Інститутом політичних і етнічних досліджень імені Кураса НАН України за підтримки Альбертського університету (2014-2015 рр.) та Наукового товариства імені Шевченка в США (2012 р.).

Як і в будь-якому дослідженні, та чи інша інтерпретація в соціології може бути піддана критиці і спростована соціальними фактами в новій концептуальній інтерпретації. Тому таке значення має верифікованість даних. Відсутність валідності і принципова неверифіцируемість даних при аналізі та інтерпретації, вірна ознака надмірної ідеологізації етносоціологічних досліджень, їх ілюзорність та неадекватність етносоціальних реалій, що відбивається в спробі побудови «віртуальних етносоціальних відносин» і конструювання нових «етносоціальних міфологем».

Ідентичність може розумітися і як почуття, і як сума знань про себе, і як поведінка, тобто виступає як «складний інтегративний феномен». Звідси впливає і основна проблема, що ідентичність, як і багато інших соціологічних понять, концепцій, явищ, подій є багатофакторною, а співвідношення між цими факторами, наприклад, в різних країнах можуть бути різними. Основним традиційним підходом до проблеми концептуальної еквівалентності багатовимірних понять є використання кількох індикаторів для вимірювання одного і того ж феномена. В цьому випадку виникає можливість перевірити еквівалентність вимірюваних понять емпірично за допомогою статистичного аналізу (наприклад, факторного).

Наприклад, подібний аналіз еквівалентності виміру поняття «національної ідентичності» в рамках Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP) проведено Хіфом А., Маріном Д. і Спекельсенем Т.. За допомогою факторного аналізу вони показали, що поняття національної ідентичності в різних країнах розкладається на два компоненти: ідентичність на основі походження і громадянську ідентичність, тобто має подібну структуру. Виняток становить Ізраїль, де факторний аналіз дає інше рішення, і автори роблять висновок, що це поняття в Ізраїлі сприймається інакше, ніж в інших країнах [Heath A]. Отже, при вимірюванні в порівняльному міжкраїновому дослідженні доцільно використовувати частину питань, однакових для всіх країн, а частину - унікальних, щоб врахувати і загальне, і специфічне в досліджуваному понятті.

В даний час в сучасній соціології накопичено достатній обсяг кількісних досліджень національної ідентичності, щоб оцінити потенціал цього напрямку. Отримані результати дозволяють не тільки перевірити ключові теоретичні положення емпіричною перевіркою, а й істотно розширити уявлення про національну ідентичність.

2.2. Діаспора як інститут первинної етнічної соціалізації особистості

Етнічна соціалізація особистості розглядається в науці поряд з іншими її видами - політичною, економічною, релігійною, професійною і т.д., широта проблем даного виду соціалізації змушує виділити її в окрему категорію.

У світовій науці є досвід вивчення питань етнічної соціалізації, її механізмів і специфічних особливостей [Соціалізація особистості]. найбільш авторитетним дослідником в цій області вважається Маргарет Мід, якою проведено польове дослідження, в результаті якого зроблено висновок про те, що формування рис характеру, поведінки, цінностей, установок пов'язано з етнічною соціалізацією. Сьогодні питання про етнічну соціалізацію настільки ж актуальне, як і раніше. Більш того, в зв'язку з глобальними змінами, посиленням міграційних процесів виникає завдання виявлення не тільки характеру етнічної соціалізації, а й впливу на неї цих змін - як ззовні, так і зсередини.

Геополітичне розташування України на перетині основних шляхів з Півночі на Південь і, що особливо важливо, зі Сходу на Захід є найважливішим фактором у визначенні місця, яке займає Україна в європейській та євразійській міграційних системах. Для України звичайним є і транзит міграційних потоків, і прийняття мігрантів та походження мігрантів (ця тенденція останнім часом помітно посилилася), і внутрішня міграція. Інтенсифікація міграційних потоків, а також такі процеси, як пробудження і відчутний сплеск етнічної та національної самосвідомості, зростання ініціативності етнічно орієнтованого населення, істотно змінюють чисельне співвідношення, статус і взаємний вплив етнічних груп в сучасних великих містах. Все це ставить питання гармонізації взаємовідносин між корінним населенням і мігрантами в число найважливіших для сучасних соціально-гуманітарних досліджень.

Етнічне розмаїття сьогодні набуває нових відтінків. Рівні, форми міжетнічних відносин стали значно різноманітнішими [Козловець, Підбережник]. Неадекватне сприйняття і трактування «іншого», відсутність терпимості до проявів інших культурних цінностей та етнічна

інтолерантність стають однією з найсерйозніших проблем глобального масштабу. На тлі глибоких суспільних трансформацій, пов'язаних з процесами формування вільного і відкритого суспільства та ринкової економіки, з'являються міжетнічна нетерпимість, етнотериторіальний сепаратизм [Балагура, с. 13], а приплив дешевої робочої сили ззовні загострює конкуренцію на ринку праці, що веде до ускладнення міжетнічних відносин і зростання проявів націоналізму [Ткаченко, с. 30]. Виникла небезпека дезінтеграції суспільства [Явір].

Способи взаємодії меншин (мігрантів) і навколишнього соціуму (автохтонної спільноти) обмежені в цілому невеликим числом стратегій. Вибір, по суті, обмежений, а в наукових публікаціях найбільше уваги приділяється висвітленню двох моделей інтеграційної політики: асиміляції та мультикультурної інтеграції [Наслідки міграційних процесів, с. 178].

Соціологи розрізняють шість моделей інтеграції, які утворюють дві групи - позитивну і негативну, а до моделей позитивної інтеграції, окрім асиміляції та транзиту, належить формуванням діаспори [Іванкова-Стецюк, с.191-192].

Досліджувати діаспору можна, на наш погляд, окреслюючи набір критеріїв, деяких ознак, володіння якими є обов'язковим для того, щоб група могла розглядатися як діаспора. Серед цих критеріїв, наприклад, виділяють почуття групової етнічної згуртованості, пам'ять про країну походження, відчуття чужорідності в іноетнічному середовищі тощо [Козловець, с. 504]. Другий підхід передбачає менш сувору категоризацію і більш широке розуміння: діаспора утворюється при розселенні етносу за межами історичної території, причому, по суті, незалежно від збереження і вираженості власних етнічних рис в культурі, способі життя і, навіть, самосвідомості.

Важливою ознакою діаспори є наявність соціальних інститутів, тобто «історично сформована стійка форма організації спільної діяльності людей» [Пічі, с. 88]. Даний атрибут не викликає сумнівів у дослідників, деякі з яких виділяють дану здатність як базову ланка діаспори. Створення інституційних

об'єднань, націлених на збереження і виховання почуттів етнічної самоідентичності, на успішний процес соціалізації членів діаспори, і є головним показником віднесення того або іншого співтовариства до категорії «діаспора». Утворення соціального інституту встановлюється з моменту входження діаспори в соціальне об'єднання приймаючого суспільства.

Відзначимо, що для аналізу специфіки взаємодії діаспори і приймаючого суспільства перший підхід виглядає більш евристичним, оскільки передбачає врахування особливостей діаспори як своєрідної цілісної соціальної групи, що впливає як на сприйняття її приймаючим суспільством, так і на її самоорганізацію і репрезентацію в соціальному просторі.

Дійсно, діаспора є стійкою формою етнокультурної спільності для мігрантів, які перебувають поза історичною батьківщиною. Відмінна особливість діаспори полягає в тому, що у її членів зберігається стійка самоідентифікація з етнічною групою, яка знаходиться на історичній батьківщині. Це означає, що істотний вплив на діаспору має не тільки середовище, в якому вона знаходиться фізично, але також середовище території походження. Наявність такої мережі зв'язків полегшує комунікацію для новоприбулих мігрантів, дозволяє вдало адаптуватися до нової культури і одночасно сприяє збереженню більшості моментів власної культури. Саме ця особливість дозволяє виділити діаспору як окрему категорію і відрізнити її від близьких за змістом категорій, таких, наприклад, як «етнічна меншина» або «етнічна група».

Для мігрантів діаспора є потужним механізмом адаптації: вона надає мігрантам дієву соціальну допомогу, особливо на початкових етапах життя в новому середовищі, а також сприяє збереженню та відтворенню позитивної етнокультурної ідентичності в інокультурному середовищі, що дозволяє її членам гармонійно включитися в міжнародний культурний процес.

Оскільки число мігрантів зростає, особливо у великих містах, соціальна мережа діаспор стає все масштабнішою. Це зводить діаспору в статус повноцінного учасника соціальних взаємодій з приймаючим суспільством. У

зв'язку з цим діаспора повинна розглядатися як специфічний об'єкт, вбудований в простір міста. Такий аналіз передбачає врахування зворотного зв'язку у вигляді сприйняття діаспори приймаючим суспільством. При цьому важливо розуміти, що сприйняття мігрантів приймаючим суспільством міста і сприйняття ним же діаспори не тотожне, хоча і має ряд перетинів.

Окремо потрібно сказати про внутрішньо переміщених осіб. Internal Displacement Monitoring Centre (Центр спостереження за процесами внутрішнього переміщення - ЦСВП) збирає дані про два напрямки внутрішнього переміщення:

- 1) нові переміщення за даний період;
- 2) загальний контингент внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в даний момент часу.

Ця статистична інформація класифікується за двома загальними причинами переміщення:

- а) лихо;
- б) конфлікт і насильство.

На рис. 2.3. показано 15 країн світу з найбільшим числом (контингентом) ВПЛ, переміщених в результаті конфліктів і насильства до кінця 2018 року.

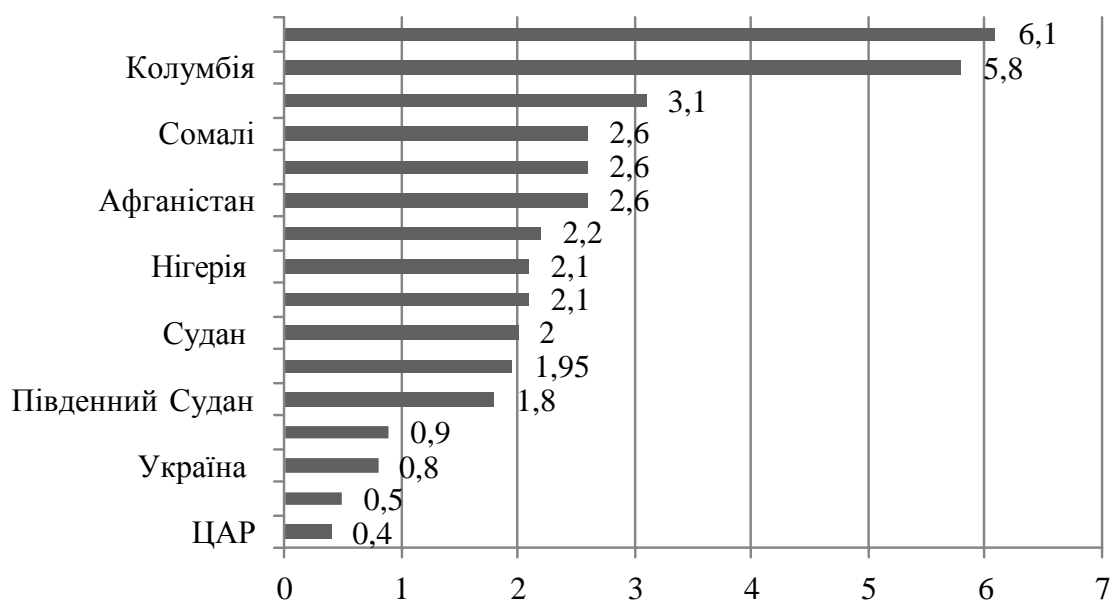

Рис. 2.3. Країни з найбільшим контингентом ВПО, переміщених в результаті конфліктів і насильства, на кінець 2018 року

Джерело: [World migration report, с. 51]

Згідно з оцінками, до кінця 2018 року в усьому світі контингент ВПО, переміщених в результаті конфліктів і насильства, був найчисленнішим за всю історію спостережень з моменту початку моніторингу ЦСВП в 1998 році, досягнувши в 2018 році 41,3 млн осіб (для порівняння: в 2017 році зафіксовано 40 млн. осіб). Наявність нерозв'язних і нових конфліктів призвело до подвоєння після 2000 року загальної чисельності людей, які зазнали внутрішнього переміщення в результаті конфліктів і насильства, і до різкого збільшення їх кількості після 2010 року. Україна знаходиться на 13-му місці з майже 800 тис. ВПО.

Відносини між мігрантами і громадами, в яких вони живуть, утворюють невід'ємну і важливу частину міграційного циклу. Ці відносини набувають форми психологічних і соціологічних процесів адаптації між мігрантами та приймаючими громадами, які впливають на ступінь майбутньої інтеграції мігрантів, і в тому числі на їх відчуття приналежності. Для того щоб влаштуватися в новій громаді - або тимчасово, або постійно, - від мігрантів може знадобитися адаптація до нової культури, звичаїв, суспільних цінностей і мови. Ступінь, в якій мігранти в свою чергу будуть поступово залучатися до життя суспільства в країні їх призначення, залежить також від ставлення до них приймаючих громад, включаючи їх відкритість перед міграцією та мігрантами.

Аналіз показує, що при характеристиці існуючого ставлення місцевого населення до мігрантів, якщо не негативні, то обережні оцінки переважають над позитивними [Messing, World migration report]. При цьому в масовій свідомості приймаючого суспільства виділяються дві групи факторів, що впливають на цей показник:

1) характеризує реально існуючі об'єктивні обставини, які породжують проблемні ситуації у стосунках місцевого населення і мігрантів (конкуренція за дефіцитні бюджетні ресурси, анклавізація мігрантів, посилення конкуренції на ринках праці та ін.),

2) стосується чуток і домислів щодо мігрантів, які поширюються в просторі міста, викликають міжетнічну напругу і негативне ставлення до мігрантів.

Нажаль, на ставлення до діаспори впливає результат від загального ставлення до мігрантів. При цьому діаспора в очах приймаючого суспільства має чіткі межі і виступає як об'єкт інституалізації соціальних взаємовідносин.

На наш погляд, діаспора виступає як єдиний моноліт, згуртований своєю інакшістю та відмінністю від місцевого етнічно і культурно далекого їм населення. І в зв'язку з цим протиставлення «свій - чужий» по відношенню до діаспори сприймається масовою свідомістю приймаючого суспільства навіть гостріше, ніж до мігрантів взагалі.

Інклюзія (соціальна інтеграція) мігрантів завжди була важливим компонентом міграції, проте сьогодні вона є особливо складною проблемою. Зростання за останні 50 років абсолютної кількості мігрантів у все більш глобалізованому світі і диверсифікація походження, соціально-економічного статусу і причин для міграції мігрантів зумовили велике соціальне, культурне, етнічне і релігійне різноманіття в приймаючих суспільствах. В результаті більше занепокоєння стало викликати питання про вплив міграції та різноманітності на соціальну згуртованість. Це ілюструється політикою інклюзії, яку проводять деякі держави з метою формування стійких відносин між мігрантами та приймаючими громадами та збереження соціальної згуртованості. Ця політика в галузі соціальної інтеграції знаходить різноманітні форми в різних країнах і є відображенням суспільних цінностей, включаючи ставлення до міграції та різноманітності.

Хоча питання про те, як жити разом у різноманітних громадах, набуває центральне значення, виклики в рішенні проблеми інклюзії мігрантів

ускладнюються різноманіттям думок і заяв на цю тему. Крім мігрантів і держав, зараз все більш важливу роль в інклюзії мігрантів грає широкий спектр суб'єктів, таких як організації громадянського суспільства, громади та місцеві органи влади. Крім того, сьогодні практично кожна людина може публічно висловити свої думки про міграцію та інклюзії мігрантів. Політизація міграції в електоральних цілях настільки загострила ці проблеми, що стала предметом стурбованості громадськості. Частково в результаті створення їх негативних образів засобами масової інформації мігранти в деяких країнах зображуються як виклик для національної ідентичності, цінностей, економічної стабільності та безпеки, а також в більш широкому сенсі - як загрозу для соціальної згуртованості.

Містам, як просторам для інклюзії, належить грати важливу роль, оскільки вони є основними майданчиками для здійснення політики в області міграції / інклюзії. Саме міста в більшій чи меншій мірі втілюють в життя міжнародні зобов'язання і обов'язки держав, особливо щодо житла, охорони здоров'я, зайнятості та освіти. Деякі міста надають послуги всім мігрантам, незалежно від їх міграційного статусу, забезпечуючи доступ до житла, охорони здоров'я, зайнятості та освіти. Деякі міста також все більше спираються на новаторські і прагматичні рішення для поліпшення інклюзії мігрантів.

Міста можуть також позитивно впливати на інклюзію мігрантів за допомогою мультикультурного міського планування, коли воно здійснюється для зміцнення інклюзії та життєстійкості різних громад. Однак міське планування, спрямоване на забезпечення інклюзії мігрантів, може бути пов'язане з більш серйозними труднощами в неформальних міських районах, забудованих в процесі швидкої урбанізації, на околицях міст. У більш загальному плані ці стихійні райони часто не контролюються національними або місцевими владами, що, зокрема, призводить до відсутності доступу до основних послуг для їх жителів, включаючи мігрантів.

Що стосується діаспор, то їх роль в здійсненні інтеграційної політики неоднозначна перш за все тому, що їх члени прагнуть до збереження і розвитку культурної ідентичності. З одного боку, діаспора може виконувати функції правового інформування і структурної інтеграції в сферу зайнятості і мінімізувати психологічний дискомфорт мігранта при культурній адаптації. З іншого - такий феномен, як етнічний бізнес може стимулювати приплив незаконних мігрантів в країну з країн походження діаспори і перешкоджати освоєнню мови, збільшуючи ймовірність соціальної ізоляції. Як правило, члени діаспор-потенційні роботодавці, зацікавлені в дешевій робочій силі, нелегально працевлаштовують своїх співвітчизників, що заважає інтегруватися в політико-правову і соціальну сфери.

Діаспора полегшує адаптацію своїм членам. Для особи, яка добровільно або вимушено покинув свою батьківщину, виявився в чужорідній соціокультурному середовищі, на перший план виходять завдання адаптації і вкорінення. Це складний, напружений і болючий процес. Діаспора стає тією інституційною формою, яка дозволяє впоратися з цим завданням менш травматично.

Самостійність діаспори як етнічної спільності також характеризується національною самобутністю народу, яку намагаються зберегти, підтримати і розвинути представники діаспори. Це бажання підтримувати особливості мови, культури і свідомості. В процесі діяльності діаспори неминуче формуються організаційні структури її функціонування, такі як земляцтва, некомерційні і комерційні організації. Ці організаційні форми діяльності діаспори виникають внаслідок внутрішнього імпульсу і потреби до самозбереження своєї самобутності.

2.3. Генерація етнічності в освітніх і культурних установах

Основним завданням освітніх установ в поліетнічних країнах є формування громадянської ідентичності, з урахуванням можливості збереження етнічної, регіональної, мовної, культурної, релігійної своєрідності. Школи, вищі навчальні заклади та інші організації повинні не тільки надати знання, а й сформувати у них певні соціокультурні компетенції, які реалізуються, перш за все, в домінуючих реакціях людей.

В країнах, де існує значний міграційний приплив, виникають труднощі виховання і освіти дітей. Такі діти, спочатку соціалізовані в іншому середовищі, мають, іноді, нижчі показники успішності і дисципліни, ніж їх ровесники, корінні жителі країни. Сегрегація таких дітей в спеціальні класи може сприяти подовженню процесу адаптації та інтеграції в приймаюче суспільство, в подальшому маргіналізації, об'єднанню їх в кримінальні групи.

Іноді серед мігрантів є учні, що мають конфлікти з учителями; соціальний статус, рівень прийняття в класі приїжджих дітей також, як правило, нижче, ніж у однолітків. При взаємодії педагогів і батьків можуть виникати труднощі, викликані наявністю культурного і мовного бар'єрів.

Освітні системи в різних європейських країнах демонструють варіативність підходів до вирішення цих проблем. В більшості, держави підтримують і захищають розвиток національних культур, регіональних культурних традицій і особливостей в умовах багатонаціональної держави.

Особливістю сучасної системи вищої освіти є її інтернаціоналізація, що виражається в прагненні навчальних закладів залучати іноземних студентів. Цьому сприяють технічні можливості: наявність глобальних систем телекомунікацій, доступність інформації, розвиток транспорту, прозорість кордонів. У свідомості сучасного студентства формується уявлення про різноманітне відкрите суспільство, де кордони між державами не мають великої ваги.

У зв'язку із збільшеною мобільністю студентів виникає питання про гармонізації та взаємне визнання програм. Для багатьох держав продаж освітніх програм стала бізнесом. Здобуття вищої освіти за кордоном,

працевлаштування в іноземній компанії сприяє виробленню еклектичного, космополітичного світосприйняття.

Якщо державні системи освіти орієнтуються на формування громадянської ідентичності, то національні культурні установи покликані стимулювати прояв етнічного різноманіття і сприяти формуванню позитивної етнічної ідентичності.

Спадщина етнічних культур представлена в ряді державних установ. Це, перш за все, бібліотеки і музеї. Етнографічні музеї мають значний потенціал для розвитку і підтримки етнічної самосвідомості народів.

Колекції музеїв мають велике значення для збереження і розвитку національних культур. Ознайомлення городян з предметами побуту і культури різних народів, просвітницькі програми сприяють гармонізації міжнаціональних відносин.

До виставкової роботи музеї активно залучаються активістів національно-культурних організацій, останнім надається методична допомога в організації власних заходів.

Державні культурні установи не здатні повністю задовольнити духовні потреби представників етнічних меншин, тому з ініціативи національних еліт створюються національно-культурні товариства і центри, дитячі дошкільні установи і етнокультурні недільні школи, освітні центри, національні кафедри у вищих навчальних закладах, організуються національні свята, виставки, кіноперегляди, музичні фестивалі.

Широкий спектр завдань, які вирішують національно-культурні об'єднання, сприяють більш успішній адаптації і інтеграції до приймаючого співтовариства. Найчастіше такі організації є єдиним місцем, де мігранти можуть розраховувати на допомогу. Крім того, діяльність національно-культурних об'єднань виявляє присутність представників певних національностей в приймаючому суспільстві, формує імідж діаспори, здійснює зв'язок діаспори з територією проживання основного масиву етносу. Національно-культурні об'єднання виступають свого роду

посередниками (медіаторами) в комунікації між титульною нацією і етномініоритарними групами, між емігрантами і тими, хто залишився на батьківщині.

Крім офіційно зареєстрованих організацій, існує ще безліч місць, де зустрічаються, знайомляться і спілкуються представники національних меншин населення міста. Це етнічні кафе і ресторани, спеціалізовані магазини, розважальні заклади.

Більшість етнічних спільнот видають періодичні видання, що виходять на національних мовах. Національні періодичні видання, інформаційні сайти, форуми, тематичні групи в інтернет-просторі забезпечують можливість комунікації. Як правило, всі ці видання майже завжди відчують матеріальних труднощів, тому не є комерційними - вони існують на благодійні кошти і, як правило, розповсюджуються серед діаспорян. Часто вони створюються самодіяльними журналістами, а друкуються часом на звичайних принтерах. Тиражі їх невеликі. Багато національних періодичних видань переходять на електронний формат повністю або паралельно.

Розвиток особистості залежить від інтенсивності її включеності в культурне життя міста. Участь в суспільно-культурному житті міста часом є єдиною для індивіда можливістю реалізації його етнічної самосвідомості.

Можна відзначити таку закономірність, що стосується особливостей соціокультурного розвитку етнічних громад. Чим вище ступінь організованості громади, тим вище рівень її інтегрованості в життя приймаючого суспільства, тим більший внесок діаспори в загальну культуру. Чим яскравіше в творчому, культурному відношенні проявляється суб'єктивність кожного члена етнічної громади, тим сильніше стає колективне «ми».

Сенс етнічних культурних заходів, як нам здається, полягає в пережитому досвіді сенсорної причетності, у покритті дефіциту спілкування і потреби в позитивному соціальному контакті, в прийнятті і розумінні.

На жаль, потрібно відзначити, що більшість мігрантів, та й значна частина місцевого населення байдужа до питань культури.

Багато мігрантів не знають про існування національно-культурних об'єднань і центрів, не цікавляться громадськими заходами. Складна економічна і соціальна ситуація, змушує витрачати сили, час і кошти на забезпечення себе і сім'ї елементарними благами, тому в поведінці, менталітеті багатьох жителів мегаполісу можна спостерігати переплетення і взаємодію прогресу (в силу їх причетності до високотехнологічного міського середовища) і неосвіченості, культурної відсталості. Мета - заробити якомога більше грошей - витісняє всі інші інтереси і потреби.

Культурне життя діаспори створюється завдяки зусиллям окремих творчих особистостей, які виявляють в своїй етнічності, в родовій пам'яті джерело натхнення і внутрішнє зростання.

Таким чином, створення, зміна, втрата етнічної ідентифікації можна розглядати як результат сукупних зусиль сім'ї, діаспори (якщо такі утворюються), освітніх і культурних установ, медіа-простору, держави (перепис, паспортна система), духовних організацій, етнічних об'єднань. Творча діяльність, співучасть в культурних подіях - легітимний спосіб деполітизації етнічності. Національно-культурні товариства і центри створюються з метою збереження мови, звичаїв і традицій народу, підтримки культурних зв'язків з історичною батьківщиною, надання правової допомоги мігрантам. Показником успішної адаптації мігрантів може бути не тільки доступність для них соціальних благ, а й здатність створювати власні місця рекреації і творчості.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВІРМЕН КИЄВА

3.1. Програма дослідження етнокультурної ідентичності вірмен.

Міський простір дає можливість комплексно розкрити усі грані ідентичності, до якої відносять себе вірмени Києва. Ми розглянули теорії ідентичності і в рамках нашого дослідження зупинимося на інтерпретації Юргена Габермаса: «Етнічна приналежність це легкий і чіткий спосіб вираження щирого почуття групової ідентичності» [Кісла, с.81]. Ми оперуємо саме цим поняттям ідентичності задля виявлення засобів їх вираження у міському просторі. Актуальність дослідження полягає у тому, що ніхто до нас досліджував ідентичність вірмен та засоби їх прояву в київському міському просторі. Навіть при тому, що дослідження є нерепрезентативним, ми використаємо зможемо використати результати для подальшого розгляду ідентичності етнічних груп в Києві.

Теоретичний об'єкт дослідження – етнокультурна ідентичність вірмен в місті Києві.

Емпіричний об'єкт дослідження – вірмени, які проживають в місті Київ.

Предмет – вираженість вірменської ідентичності у міському просторі.

Мета – з'ясувати основні елементи етнокультурної ідентичності вірмен в міському просторі Києва.

Завдання:

- Визначити компоненти міського простору Києва, що пов'язані з вірменським етносом
- З'ясувати ступінь вираженості пов'язаності вірмен міста Києва з просторами етнокультурної ідентичності
- Охарактеризувати міський простір Києва в контексті етнокультурної ідентичності вірмен

Гіпотези:

- Вірмени міста Києва мають сильно виражений ментальний зв'язок з історичною батьківщиною
- Більшість осіб, які мають вірменське походження відкрито та впевнено ідентифікують себе з вірменами
- Просторовими компонентами ідентичності вірмен в місті Києві виступають мова та віра.

Метод збору інформації – анкетування. Вибір методу обґрунтовується достатньо великою діаспорою вірмен у Києві та дослідницька потреба охопити якомога більше інформантів, хоча на репрезентативність ми не претендуємо.

Пошук інформантів здійснюватиметься шляхом цільового добору та снігової кулі. Інформанти можуть поширювати інформацію про дослідження та залучати більше людей питання вірменства у Києві.

3.2 Аналіз результатів опитування

Польовий етап нашого дослідження підійшов до свого логічного завершення, враховуючи той умовний розподіл по квотам, який ми собі поставили. На сьогоднішній день немає актуальної інформації по населенню вірмен у Києві. Відсутність чітких квот по демографії вірмен визначило характер цього дослідження – данні нашого опитування не є репрезентативними. Як вже було зазначено, метод цільового добору асистував нам у пошуку інформантів. Особисто, мав інформацію по соціальні мережи та телеграм-канали, де можна було виставити опитування. Цей хід дав нам можливість отримати 45 відповідей. Методом снігової кулі, ми добрали іще 6 осіб, таким чином, **кількість інформантів нашого дослідження – 51**. Опитування проводилося в період з 28.05 по 01.06 включно.

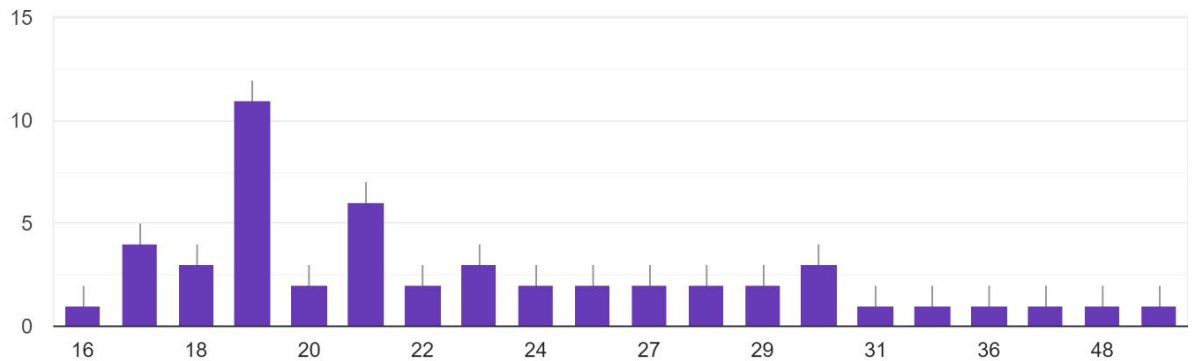
Ми почнемо аналіз не з віку, статі чи географії, а з кінця соціально-демографічного блоку. Ми поставили такі два питання інформантам: «До якого покоління вірмен Ви відноситеся» та «Вкажіть, як довго Ви проживаєте в Києві». Вірмени – частина полікультурного Києва. Кожне покоління мігрантів дарує Києву нових людей, які відтворюють власну ідентичність різними засобами. Виявилось, що ті, хто переїхав на стику віків до Києва, відтворив або вже привіз потенціальних перспектив розповсюдження вірменського сліду в Києві. Вже тільки десятеро інформантів віком 19 років та шість інформантів 21-го року вже народилися в Україні або приїхали у малому віці. Далі, Ви побачите, що саме ця когорта є кістяком нашого опитування.

		До якого покоління вірмен у Києві Ви відноситеся				Total
		Батьки переїхали до України, а народилися вже в Україні	Переїхали з батьками у малому віці	Переїхали з батьками у підлітковому віці	Самі переїхали	
Вкажіть Ваш вік	16,0	1	0	0	0	1
	17,0	3	0	1	0	4
	18,0	3	0	0	0	3
	19,0	4	6	1	0	11
	20,0	1	1	0	0	2
	21,0	5	1	0	0	6
	22,0	1	1	0	0	2
	23,0	1	1	1	0	3
	24,0	1	1	0	0	2
	26,0	2	0	0	0	2
	27,0	1	1	0	0	2
	28,0	2	0	0	0	2
	29,0	0	1	1	0	2
	30,0	0	2	0	1	3
	31,0	0	1	0	0	1
	35,0	0	0	0	1	1
	36,0	0	0	0	1	1
	44,0	0	0	0	1	1
	48,0	0	0	0	1	1
	50,0	0	0	0	1	1
Total		25	16	4	6	51

Таблиця 1. Кростабуляція – Вік та покоління вірмен у Києві.

Вкажіть Ваш вік

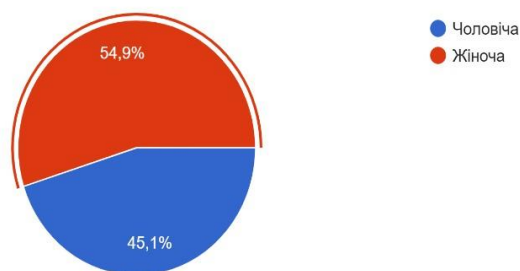
51 ответ

Отже, в об'єктиві нашого опитування опинилася молодь. В гендерному розподілі, ми отримали класичну пропорцію, яка є ідеальною для повномасштабного дослідження:

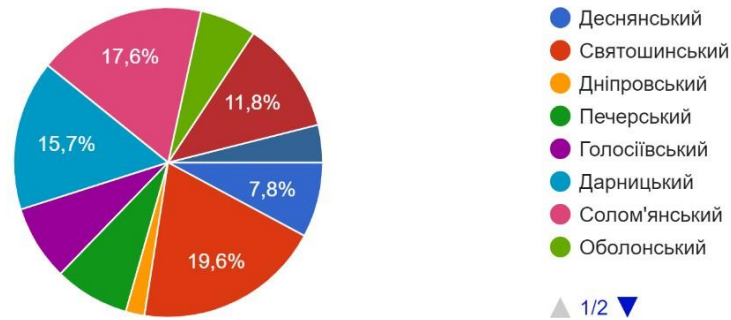
Вкажіть Вашу стать

51 ответ

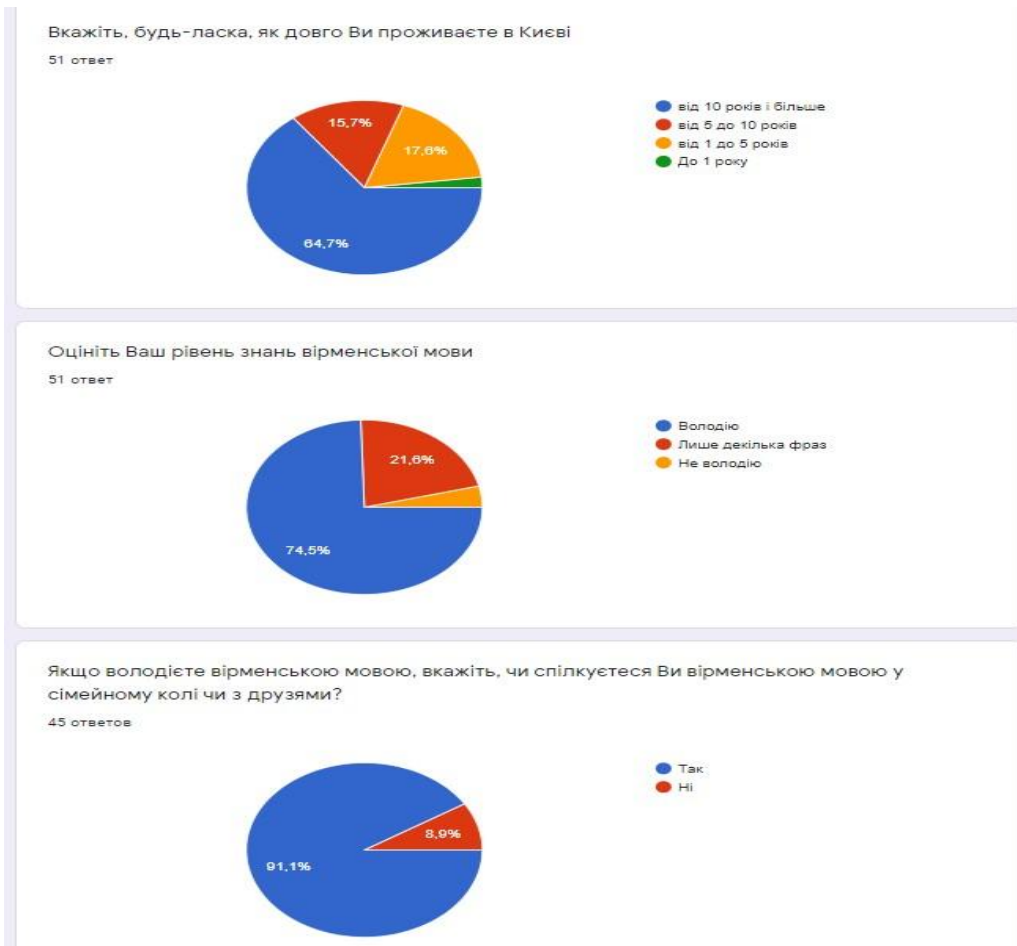
В нашому опитуванні участь вірмени, які не перший десяток живуть в Києві. Емпірично, було відомо, що вірмени розкидані по Києву та не прослідковуються прояви гетоїзації. При умові, якщо це дослідження було б репрезентативним, ми би перевірили цей факт на достовірність. Нижче, Ви можете спостерігати, кругову діаграму, де відсутні в легенді Шевченківський (темно-червоний сектор) та Подільський (темно-синій)ю.

Оберіть із списку район Києва, в якому Ви наразі проживаєте
51 ответ

Ментальний простір міста – складний та суб'єктивний компонент дослідження. Питання «Хто ми?» та «До чого ми тяжіємо?» можуть кардинально відрізнятись від реальності, якщо поставити таке питання як «А що ми для цього робим?». Це апеляція до питання «Чи пишастесь Ви вашою національністю?».

Першу «перевірку» в контексті засобів розкриття ідентичності вірмен в Києві наші інформанти пройшли. Більшість (відображено на діаграмі) спілкується вірменською мовою на різних соціальних рівнях комунікації. Теоретично, мова є дуже сильним засобом для того, щоб співвідносити себе із окремою групою. Але споконвіків саме догматичність, сила інституту релігії та сім'ї змушували навколо себе так розбудовувати середовище, щоб від етнічної групи залишився слід. Наприклад, в часи Османської імперії, вірмени вели реєстр у церкві та архіви, які підтверджують ту чи іншу кількість вірмен в місті зберігалась під наглядом службовців. Сьогодні, в епоху діджиталізації це вже є зайвим, але питання про інститут релігії частково обґрунтовуються історичною, ментальною, соціальною, фізичною прив'язаністю до інституту релігії.

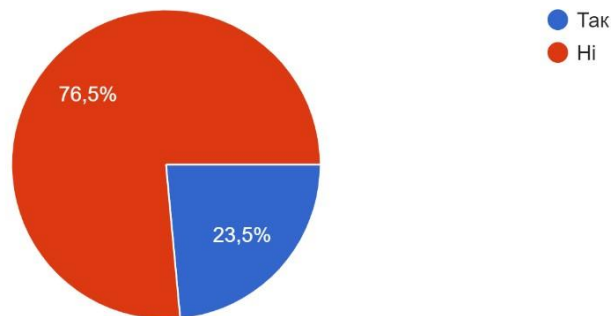

Враховуючи віковий розподіл, ми приходимо до висновку, що опитана вірменська молодь володіє вірменською мовою в умовах перебуванні в іншому культурному середовищі, які залишаються поза комунікацією на рівні сім'ї та друзів. Слід відмітити, що наші інформанти цікавляться новинами з Вірменії та підтримують зв'язок з близькими та родичами.

Постає логічне питання, наскільки інституціолізовані відносини вірмен у Києві, за рахунок яких об'єктів фізичного простору вони проявляють свою культурну приналежність.

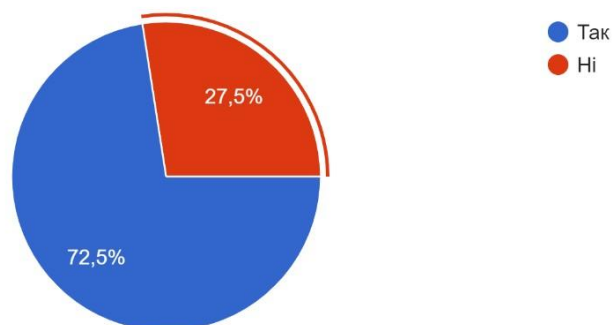
Об'єкт нашого дослідження – вірмени Києва, мають відчувати комфорт, якщо в місті достатньо об'єктів для того, щоб бути частиною вірменської культури. Інформанти не відчують того, що в місті достатньо місць для відчуття вірменської ідентичності:

Чи достатньо місць у Києві, які дають Вам можливість відчувати вірменську ідентичність?
51 ответ

Постає логічне питання, а чого саме не вистачає для вірменства Києва?

Чи відчуваєте Ви потребу у вірменських магазинах, ринкових точках, культурних центрах, релігійних закладах?
51 ответ

В рамках глибокого інтерв'ю або фокус-групи можна дослідити, а чого саме не вистачає: ринкових точок, культурних центрів чи релігійних закладів. Також, виникає побічний інтерес щодо вірменської ідентичності в міському просторі без прив'язки до національності. Цей бауманівський підхід може допомогти розкрити особистість в період відсутності достатньої кількості об'єктів для відчуття на собі вірменства.

На наступній круговій діаграмі простежується деяка відчуженість вірмен Києва від власної ідентичності. На нашу думку, це серйозний удар по іміджу тих інформантів, які спілкуються вірменською мовою, пишаються тим, що вони є вірменами, а отже напряду ідентифікують себе саме вірменами.

Який із зазначених закладів Ви відвідуєте ?

51 ответ

На противагу відчуженості стоїть факт розташування релігійних установ. Вірменська каплиця Месропа Маштоца знаходиться між станціями метро Либідська та Деміївська. Каплиця Србоц Наатакац знаходиться біля станції метро Вирлиця. А тепер згадаємо, що 17,6% інформантів проживає в Солом'янському районі і 19,6% відсотків інформантів знаходиться в Святошинському районі. Як виявилось, географічне розташування інформантів грає роль, бо невелика частка інформантів, яка проживає в Дарницькому районі відвідує заклад на лівому березу.

Оберіть із списку район Києва, в якому Ви наразі проживаєте * Який із зазначених закладів Ви відвідуєте ? Crosstabulation		Який із зазначених закладів Ви відвідуєте ?			Total
Count		Вірменська каплиця Месропа Маштоца	Вірменська каплиця Србоц Наатакац	Не відвідую жоден	
Оберіть із списку район Києва, в якому Ви наразі проживаєте	Голосіївський	0	2	2	4
	Дарницький	2	4	2	8
	Деснянський	1	2	1	4
	Дніпровський	0	1	0	1
	Оболонський	0	2	1	3
	Печерський	0	2	2	4
	Подільський	0	0	2	2
	Святошинський	1	5	4	10
	Солом'янський	2	1	6	9
Шевченківський	1	2	3	6	
Total		7	21	23	51

Таблиця 2

П'ятеро інформантів із Святошинського району відвідують каплицю Србоц Наатакац, і можна припустити, що люди, які їздять через усе місто, щоб відчувати себе вірменами і потребують більше просторових об'єктів для розкриття вірменської ідентичності.

Оберіть із списку район Києва, в якому Ви наразі проживаєте * Чи відчуваєте Ви потребу у вірменських магазинах, ринкових точок, культурних центрів, релігійних закладів? Crosstabulation				
Count		Чи відчуваєте Ви потребу у вірменських магазинах, ринкових точок, культурних центрів, релігійних закладів?		
		Ні	Так	Total
Оберіть із списку район Києва, в якому Ви наразі проживаєте	Голосіївський	1	3	4
	Дарницький	3	5	8
	Деснянський	0	4	4
	Дніпровський	0	1	1
	Оболонський	0	3	3
	Печерський	0	4	4
	Подільський	2	0	2
	Святошинський	2	8	10
	Солом'янський	4	5	9
	Шевченківський	2	4	6
Total		14	37	51

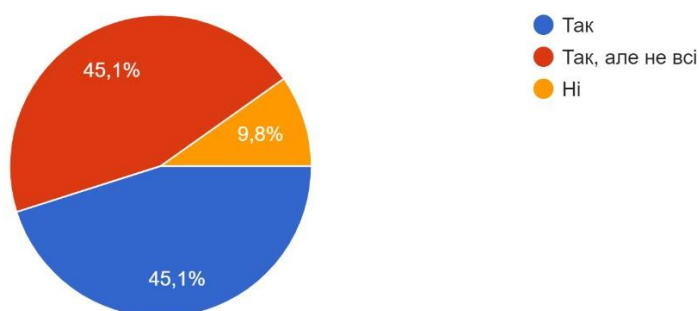
Таблиця 3

Інформанти із Святошинського району із перемінним успіхом відвідують церкву, але які інші 29 опитаних може через сильний ментальний зв'язок не можуть себе у якості вірмен у просторі Києва.

Останній в цьому дослідженні фізичний об'єкт є вірменський хачкар, який відіграє символічну роль у розкритті вірменської ідентичності в Києві. Про нього знають 94,1% інформантів і трохи більше ніж 50% відвідують його, і насправді ніхто не може змусити часто ходити до хачкару та піклуватися його середовищем – це пам'ятка про трагічні спогади і камінь із вибитим хрестом стає актуальним в дні пам'яті.

Вірменські свята – важливий атрибут ідентичності вірмен.

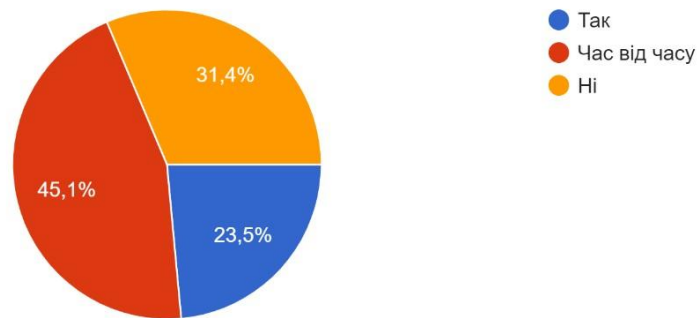
Чи святкуєте Ви традиційні вірменські свята?
51&nbsр;ответ

Сумним є, те що більшість вірменських свят безпосередньо пов'язані із релігією, але лише невелика частка інформантів відзначає дні трауру чи свята біля церкви.

Чи відмічаєте Ви традиційні свята/дні трауру в релігійних установах? (Безпосередньо біля каплиць, хачкарів)

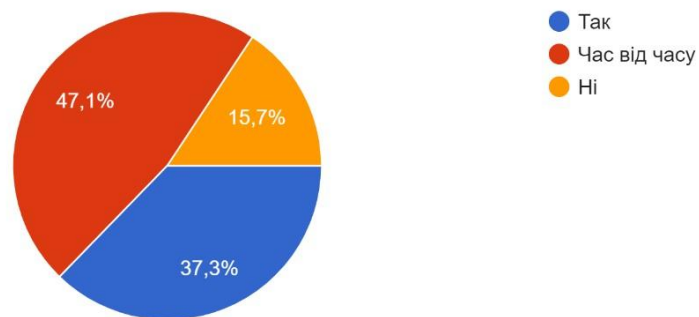
51 ответ

Про громадянський обов'язок інформанти не забувають, але простежується різні шкали залученості:

Чи берете Ви участь в українських святах

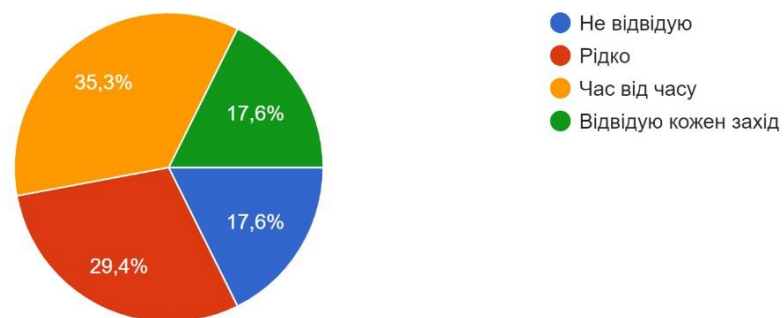
51 ответ

Пристрасть до національних страв ніхто навіть і не ставив під сумнів, слід лише відмітити, що наші інформанти надають перевагу сімейному колу більше, ніж закладам харчування. Ми отримали 9 унікальних відповідей на відкрите питання, щодо знання закладів харчування. Таким чином ми приходим до тезису, що у Києві достатньо місць соціалізації вірмен не на інституціональному рівні.

Вірмени Києва чудово знають про існування саме вірменських громадських організацій (96%). Інформанти нерегулярно відвідують заходи, організовані вірменськими громадами, але регулярно дізнаються про них в соціальних мережах та відповідно слідкують за світлинами громадських організацій.

Якщо так, то як часто Ви відвідуєте заходи, які організовані вірменськими громадами?
51 ответ

52,9% вибірки мають досвід в організації заходів для вірменства у Києві. В останньому питанні просліджується дихотомія часто/рідко. Постає питання, які за масштабами та характером організовує молодь проекти.

Організація заходів – це створення окремого простору. Вірмени соціалізуються та обмінюються думками про те, що є для них актуальним. В цьому просторі реалізовується ідентичність вірмен, особливо в тому випадку, якщо обговорення іде вірменською, що концептуалізує дискурс.

Насправді, ми отримали у висновку більше питань, аніж відповідей. У подальших дослідженнях, слід дослідити фактори, які впливають на залученість людей до інституту релігії, наскільки географічне розташування вірмен відіграє роль в їх соціалізації та чому при наявності достатньої кількості архітектурних пам'яток, закладів харчування, місць торгівлі вірмени відчувають необхідність у вище перелічених об'єктах.

ВИСНОВКИ

Провівши дослідження, зроблені наступні висновки.

1. За останні кілька десятиліть діапазон соціологічних досліджень міста значно розширився. Спираючись на виробничо-економічну парадигму в своїх ранніх інтерпретаціях, міська соціологія поступово набула теоретичний характер і звернула увагу на адміністративно-господарський устрій міста (Вебер М.), специфіку міських соціальних взаємозв'язків (Тьонніс Ф.), особливості психічного та психологічного життя городян (Зіммель Г.), міський спосіб життя (Л. Вірт), а також відмінні властивості міського соціального простору. Варто зазначити, що концепт «соціальний простір» є базовим для теоретичної соціології (просторовому аналізу приділяли увагу такі класики, як Дюркгейм Е., Парсонс Т. та П. Бурдьє), проте саме в рамках міської соціології він отримав найбільш повний розвиток. Фундамент міських просторових досліджень заклали представники чиказької школи (Парк Р., Берджесс Е.).

2. Сучасна ситуація, як ніколи раніше в історії, актуалізує проблему пошуку і збереження людиною своєї ідентичності. Глобалізація, через призму якою слід розглядати сучасність, прагне знизити вплив всіх можливих типів ідентичності на людину, що створює ефект протидії і прагнення з'єднати в собі максимальне число доступних ідентичностей. У зв'язку з цим, кожен з типів ідентичності вимагає не просто точкового розгляду, а співвідношення з контекстом. Дослідження методичних підходів аналізу ідентичності показало, що відомі методики засновані на сприйнятті ідентичності як соціального конструкту. Людина індифікує себе лише в ситуації, коли вона належить до відповідної групи. Структура ідентичностей українського населення має наступне: громадянська, локальна, етнічна, регіональна, європейська. Ідентичність «служить» практичним потребам і інтересам членів спільнот. Довговічність ідентичності залежить від її можливостей забезпечувати соціальний статус та економічні вигоди для своїх членів більше, ніж інші існуючі альтернативи.

3. Етнічна соціалізація є способом і результатом формування тих характеристик особистості, від яких залежать її поведінка, переживання і діяльність, які узгоджуються з конкретною ситуацією та сприяють соціально-психологічній адаптації. Вона пронизує фізичне, соціальне і духовне Я і цим закріплює традиційні для етносу характеристики. Формування і розвиток діаспор сприяє етнічній інтеграції та адаптації. При цьому діаспори мають значний соціально-економічний ресурс і можуть впливати на прийняття рішень в галузі державного регулювання, впливати на соціально-економічні процеси. З одного боку, діаспори виступають акторами інтеграції та адаптації мігрантів до приймаючого суспільства, таким собі буфером між мігрантським співтовариством і місцевим населенням, з іншого - сприяють формуванню етнічних анклавів з етнічною економікою в місцях територіальної концентрації мігрантів. Аналізуючи поняття «діаспора», відзначимо, що головною її відмінністю залишається знаходження етнічно однорідної групи людей поза історичною батьківщиною в чужорідному, іншоетнічному оточенні. Саме цей відрив формує вихідний відмітна ознака, по якому ми судимо про сутність даного феномена. Діаспора полегшує адаптацію своїм членам. Проте, їх роль в здійсненні інтеграційної політики неоднозначна перш за все тому, що їх члени прагнуть до збереження і розвитку культурної ідентичності.

4. Наше дослідження є успішним, навіть тільки тому, що ми маємо науковий інтерес до подальшого дослідження питання дослідження засобів прояву вірменської ідентичності в Києві.

Ми прийшли до висновку, що компоненти вірмен етносу у міському просторі Києва не притягують до себе вірмен і ми маємо виявити фактори, які впливають на цей феномен. У наших інформантів сильний ментальний зв'язок один з одним, але на те він і ментальний простір – проявляється епізодично завдяки святкам, під час яких вже реалізовується соціальний компонент простору міста, особливо, якщо вірмени спілкуються мовою предків.

Ми підтвердили дві гіпотези та спростували одну, але її «вага» з точки зору розкриття компонентів ідентичності є більшою. У наших опитаних інформантів є ментальний зв'язок з історичною батьківщиною та пряма ідентифікація себе у якості вірмен. Вони цікавляться новинами з Вірменії, підтримують зв'язок з родичами та друзями, пишаються тим, що вони є вірменами. Начебто, далі тільки краще. Інформанти зустрічаються в колі друзів та сім'ї спілкуються вірменською, готують страви до традиційних свят, поминають, те, чого неможливо забути. З іншого боку, при наявності вірменських громадських організацій, простежується недостатня залученість до загальних святкувань чи поминальних днів та безпосередньої організації дій під час червоних/чорних дат. Простежується відчуженість від церкви, що може свідчити про дезінтеграцію вірмен з інституціональних відносин до більш неформальних.

Якби не було, опитана молодь віком від 17 до 21 року іще може проявити вірменську ідентичність у просторі Києва, не забуваючи про культуру та сучасні тенденції до побудови відносин на формальному і неформальному рівнях, і не просто називатись вірменами, але й відповідати тому стандарту, який інформанти собі задають.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України
2. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-ХІІ, поточна редакція від 12.12.2012 Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#top>
3. Декларація прав національностей України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1991. –Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/177> (Martin, 1996)1-12#Text
4. Антонович М. Законодавство України щодо прав національних меншин у світлі міжнародно-правових стандартів // УКРАЇНА - ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США Львів, 2003 р., С. 67-72. - Режим доступу: <http://surl.li/ngir>
5. Балагура О. В. Основні напрями державно-правового регулювання міжетнічних відносин у зарубіжних країнах / О. В. Балагура, І. Ю. Стрельникова // Часопис Київського університету права. - 2013. - № 4. - С. 13-17. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2013_4_4.
6. Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності / З. Бауман / пер. з англ. Антона Марчинського – К. : Критика, 2013. – 176 с.
7. Блинова О.Є. Соціально-психологічні проблеми міграції у глобальному полікультурному світі [Текст] / О. Є. Блинова // Актуальні проблеми сучасної психології : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Глобалізація і психологічна наука у ХХІ столітті: проблеми та перспективи» (м. Дніпропетровськ, 29-30 жовтня 2009 р.). – Дніпропетровськ : ДГУ, Вид-во «Інновація» 2009. – С. 59-68.
8. Вальденфельс Б. Мотив чужого. / Б. Вальденфельс. - Минск, 1999. – 176 с.
9. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого.– К.: ППС-2002, 2004.– 206 с

10. Вебер М. Город / Макс Вебер // Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – 704 с. - Режим доступа: <http://surl.li/ngiq>
11. Вірмени України / [упоряд. М. Чепіжко ; редкол.: С. Асланян та ін. ; пер. вірм. А. Степанян, Р. Зазян]. – Київ : Сигла, 2013. – 141 с.
12. Гаюк І. Я. Особливості формування етнокультурної самосвідомості вірмен на українських землях // Мистецтвознавчі записки: Зб. наук. праць. Вип. 35. Київ : ІДЕЯ ПРИНТ, 2019. 370 с. С. 3-9.
13. Данилюк І.В., Курапов А.О. Психологічні особливості акультурації як макрорівня соціалізації // Актуальні проблеми психології. Том І. Випуск 46. - 2017. - С. 72-76. - Режим доступа: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i46/15.pdf>
14. Данник К. О. Актуальні проблеми життєдіяльності вірменських громад в Україні періоду держаної незалежності України / К. О. Данник // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія. - 2017. - Вип. 25. - С. 80-87. - Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrk_2017_25_17.
15. Державна політика щодо захисту прав національних меншин: досвід країн Вишеградської групи / Колективна монографія. – Львів. - Видавництво «Сорока», 2019. – 184 с.
16. Дробижева Л.М. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости // Россия реформирующаяся. Ежегодник /Отв. Ред. М.К. Горшков. - Вып.7. - М.: Институт социологии РАН, 2008. С. 214-228. - Режим доступа: <http://surl.li/qsdv>
17. Дробижева Л. М.. Деполитизация этничности: между искушением новыми теориями и социальной практикой // Россия реформирующаяся: ежегодник: вып. 18 / отв. ред. М. К. Горшков – М. : Новый Хронограф, 2020. С. 202-224. - Режим доступа: <http://surl.li/qsdy>.

18. Єгупов М. В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Микола Владленович Єгупов, НАПН України. Ін-т вищ. освіти.– Київ : 2015.– 214 с.
19. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Пер. с нем. - М.: Strelka Press, 2018. - 112 с. / Пер. Марта Філь - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/zimmel.htm>
20. Зиммель Г. Социология пространства / Георг Зиммель // Избранное: в 2 т. – М.: Юристъ, 1996. – Т. 2. – 607 с.
21. Іванкова-Стецюк О., Кісь Р. Основні риси української трудової міграції / Оксана Іванкова-Стецюк, Ростислав Кісь // Трудова міграція як інструмент інтернаціоналізації. Збірка матеріалів комплексного дослідження трудової міграції та ринків праці (Іспанія, Італія, Молдова, Україна, Російська Федерація). – Львів: Друкарські куншти, 2010. – С. 173-216.
22. Калакура О.Я. Особливості сучасного етнокультурного розвитку України / О.Я. Калакура // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012 / Спеціальний випуск – 330 с.
23. Ковалинська І. В. Поняття "полікультурність" та "мультикультурність" у науковому дискурсі / І. В. Ковалинська // Освітологічний дискурс. - 2016. - № 1. - С. 65-78. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2016_1_9.
24. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
25. Колісник О. В. До проблеми ідентичності в соціології / О. В. Колісник // Актуальні проблеми філософії та соціології. - 2015. - Вип. 4. - С. 84-88. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2015_4_19.
26. Колісник О. В. До проблеми визначення соціокультурних контекстів понять «ідентичності» та «самоідентифікації» / О. В. Колісник //

- Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних процесів : колективна монографія / за наук. ред. В. В. Танчера. – К. : КНУКіМ, 2017. – С. 118-132.
27. Котенко Я. Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад (навчальний модуль) / Ярослав Котенко. – К. : ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 44 с.
28. Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія / В. В. Коцур. – ПереяславХмельницький, (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2019. – 594 с.
29. Коч С. В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії : монографія / С. В. Коч. – Одеса : Фенікс, 2019. – 288 с.
30. Кравченко О.І. Культурні трансформації міста у постіндустріальну добу: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Кравченко Оксана Іванівна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - Київ, 2019. - 224 с.
31. Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану / В. Кулик // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. - 2016. - Вип. 2. - С. 90-103. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_2_7.
32. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 27–29.
33. Локтіонова Д. А. Місто та міський простір: реалії та перспективи (вітчизняний досвід) / Д. А. Локтіонова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. - 2014. - Вип. 20. - С. 86-91. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mtpsa_2014_20_17
34. Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структурування / Л. В. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : збірник наукових праць ДонДУУ. – 2008. – Т. ІХ. – Вип. 4 (94). – С. 276–284.

35. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія / О.А. Малиновська. – К. : НІСД, 2018. – 472 с.
36. Маруняк Є. О. Геопросторові дослідження і практика планування: Україна на тлі світових трендів / Є. О. Маруняк. — Київ : Фенікс, 2018. — 336 с.
37. Михайлова М. Етнокультурна та національна свідомість: соціально-філософський аналіз / М. Михайлова // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філософія. - 2011. - Вип. 8. - С. 19-27. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2011_8_5.
38. Монолатій І. Діри пам'яті. Як пам'ятаючи, місто забуває. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 160 с.
39. Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього»; наук. ред. У.Я.Садова. – Львів, 2015. – 252 с.
40. Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук. праць. – Випуск 8. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 296 с.
41. Оксютівич М. О. Етнокультура в контексті глобалізаційних процесів: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Марина Олександрівна Оксютівич, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка.– Житомир, 2014.– 17 с.
42. Остапйовський О. І. Генеза ідентичності в науковій думці / О. І. Остапйовський // Психологічні перспективи. - 2013. - Вип. 21. - С. 184-192. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2013_21_20.
43. Парк Р. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок // Социологическое обозрение. 2006. Т. 5. № 1. – с. 11-18. - Режим доступу: <https://sociologica.hse.ru/en/2006-5-1/27479014.html>

44. Петренко-Лисак А. О. Соціальний простір у міждисциплінарному вимірі: Навчальний посібник. – К.: ВАДЕКС, 2013. – 400 с.
45. Підбережник Н. П. Проблеми публічного управління у багатоетнічному суспільстві / Н. П. Підбережник. // Демократичне врядування. - 2016-2017. - Вип. 18-19. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2016-2017_18-19_4.
46. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін.] ; за наук. ред. П. П. Горностая ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.
47. Римаренко С. Етнонаціональний фактор територіальних трансформацій в Україні // УКРАЇНА - ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США Львів, 2003 р., С. 73-74. - Режим доступу: <http://surl.li/ngir>
48. Савицька О. В. Етнопсихологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2011. – 264 с.
49. Сенюра О. В. Місто як підсистема соціально-просторової організації сучасного суспільства / О. В. Сенюра // Грані. - 2015. - № 7. - С. 40-45. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_7_9.
50. Смыслова морфология социума : [монография] / [Л. Аза, Н. Костенко, С. Макеев та ін. ; за ред. Н. Костенко]; Ін-т соціології НАН України. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. – 419 с.
51. Сорока Ю. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия : Монография / Ю. Сорока. – Х.: ХНУ им. В. Каразина, 2010. — 336 с.
52. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття іншого : монографія / Юлія Сорока. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна,

2012. – 332 с. - Режим доступу:
https://issuu.com/soroka70/docs/soroka_the_native_the_strange_the
53. Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми: тези XV Міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2020 року, м. Київ) / За наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, О.І. Власової, Н.М. Дембицької, О.В. Лавренко. О.В. Креденцер – Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2020. - 135 с.
54. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — 315 с.
55. Соціологія / за ред. В. Г. Городяненка – К.: Академія, 2015 – 560 с.
56. Соціологія / за ред. Пічі В.М. – Львів, 2014, с.70-84;
57. Соціологія міста: навчальний посібник / Л. В. Малес, В. В. Серета, М. О. Соболевська, Ю. Г. Сорока та ін.; за заг. ред. О. К. Міхеєвої. – Донецьк: вид-во «Ноулідж», 2010. – 464 с.
58. Тищенко І. М. Міський публічний простір: підходи до визначення [Електронний ресурс] / І. М. Тищенко // Магістеріум. Культурологія. - 2015. - Вип. 59. - С. 26-33. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_kul_2015_59_8
59. Ткаченко С.Є. Аналіз сучасних процесів світової економічної глобалізації / С. Є.а Ткаченко // Український журнал прикладної економіки. – 2019. – Том 4. – № 4. – С. 23–31.
60. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К., 2018. – 396 с.
61. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. – 517 с.
62. Чернова К. О. Етнокультурна ідентичність національної діаспори. Український соціум. 2006. № 3–4.

- 63.Шепеленко І. П. Сучасний міський простір: евристичний потенціал новітніх соціологічних теорій / І. П. Шепеленко // Сучасне суспільство. - 2013. - Вип. 2. - С. 115-125. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2013_2_11
- 64.Шепеленко І. П. Сучасний мегаполіс як об'єкт соціологічного аналізу / І. П. Шепеленко // Сучасне суспільство. - 2012. - Вип. 2. - С. 115-120. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2012_2_17.
- 65.Юрій М.Ф. Соціологія – К., 2017, 288 с.
- 66.Явір В.А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт: монографія. Київ: Логос, 2018. 468 с.
- 67.Arthur W. Blume. Principles of Addiction, 2013
- 68.Duckitt, J. (2008). Ethnocultural group identification and attitudes to ethnic outgroups. In G. Zheng, K. Leung, & J. G. Adair (Eds.), Perspectives and progress in contemporary cross-cultural psychology: Proceedings from the 17th International Congress of the International Association for Cross-Cultural Psychology. - URL: https://scholarworks.gvsu.edu/iaccp_papers/16/
- 69.Charalambous N., Péristianis N. Urban space, social and ethnic identity [article] - URL: https://www.persee.fr/doc/mom_1274-6525_2003_act_37_1_971
- 70.Harvey David. SPACE AS A KEY WORD / Paper for Marx and Philosophy Conference, 29 May 2004, Institute of Education, London - URL: <http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf>
- 71.Koulaksezian R. Little Armenias / Robin Koulaksezian., 2020.
- 72.Hovanessian M. Territoires et mémoire : les Arméniens en région Parisienne / Martine Hovanessian. // CNSR. – С. 377–384.
- 73.Heath A., Martin J., Spreckelsen T. Cross- national Comparability of Survey Attitude Measure // International Journal of Public Opinion Research. - 2009. - Vol. 21, № 3.-P. 293-315

74. Kukathas Chandran. Theoretical Foundations of Multiculturalism URL: https://econfaculty.gmu.edu/pboettke/workshop/fall04/theoretical_foundations.pdf
75. Li W., Skop E.. International Encyclopedia of Human Geography, 2009
76. Messing Vera, Ságvári Bence. Cross-national analysis of attitudes towards migration. Looking behind the culture of fear URL: <http://surl.li/qsmd>
77. Park R. The City as a Social Laboratory// In: Robert E. Park On Social Control and Collective Behavior/ Selected Papers, Ed. and with introduction by Ralph H. Turner. - Chicago a. London: Phoenix Books, The University of Chicago Press, 1967. - pp. 3-18. URL: <https://sociologica.hse.ru/en/2002-2-3/28145116.html>
78. Soja E. Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination / E. Soja // Human Geography today / D. Massey, J. Allen, P. Sarre. - Cambridge : Polity, 1999. - Pp. 260-278.
79. World migration report – 2020 URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/>
80. World Urbanization Prospects 2018. United Nations - URL: <https://population.un.org/wup/>
81. Офіційний портал Києва- Режим доступу: https://kyivcity.gov.ua/kultura_sport__dozvillia/etnichni_ta_relihiini_hromady/ItemText_944/
82. Сайт Київської вірменської громади - Режим доступу: <http://www.kieva0.com.ua/>
83. Сайт Київської обласної державної адміністрації (Стан міжнаціональних відносин у Київській області) - Режим доступу: <http://koda.gov.ua/>
84. Сайт Національної Академії наук України. Інститут соціології. - Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues/>
85. Сайт OST Armenia - Режим доступу: ostarmenia.com